

de Tinkoerier

MEDEDELINGENBLAD NEDERLANDSE TINVERENIGING • JAARGANG 23 • NUMMER 1 • AUGUSTUS 2015

- Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel
- Tinweekend Texel
- Een Rococo dienblad met driemaster 1762
- Een tinnen ampul in het Haags Gemeentemuseum

Nederlandse TinVereniging

OPRICHTING 27 MAART 1993

BESTUUR NEDERLANDSE TINVERENIGING

J.F.H.H. Beekhuizen	Voorzitter
F.W. Hubert	Secretaris
L. Groen	Penningmeester
Mevr. S.C. Bracht	Bestuurslid
E.A. Erenst	Bestuurslid
H.B. van Wijk	Bestuurslid

BESTUUR STICHTING NEDERLANDSE TINBIBLIOTHEEK

H.B. van Wijk	Voorzitter-Bibliothecaris
F.W. Hubert	Secretaris
L. Groen	Penningmeester
J.F.H.H. Beekhuizen	Bestuurslid
Mevr. S.C. Bracht	Bestuurslid
E.A. Erenst	Bestuurslid

ERELID

A.A. Kooyman

REDACTIE DE TINKOERIER

J.F.H.H. Beekhuizen	Hoofdredacteur lay-out
E.A. Erenst	Redacteur
Mw. T. Evers	Redacteur

ADRES SECRETARIAAT

Voorstraat 4
3265 BV Piershil
E-mail: fredw.hubert@gmail.com

ADRES REDACTIE

Nieuwe Spiegelstraat 49 1017 DD Amsterdam
E-mail: info@janbeekhuizen.nl

ADRES PENNINGMEESTER

Geerweg 6 2731 BA Benthuisen
E-mail: groen@aeto.nl

BANKRELATIE

IBAN: NL67 INGB 0004 3826 32
Swiftadres: INGBNL 2A

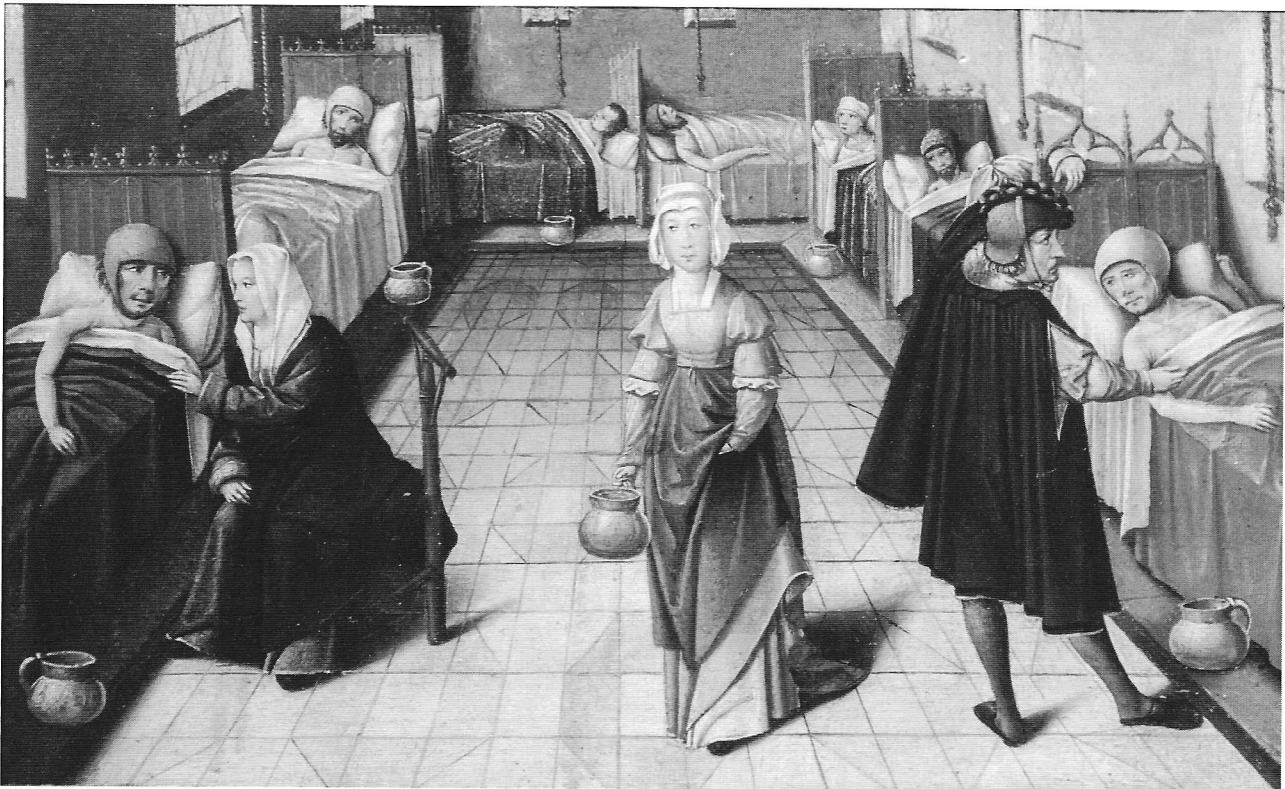
WEBSITE

www.nederlandsetinvereniging.nl
www.tinvereniging.nl

ISSN: 1380-108

Inhoudsopgave van de Tinkoerier

Voorwoord	2
Tinweekend Texel Thea Evers	4
De hielmerken van kleipijpen Duikclub Texel	13
Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel A. Vos	14
Een Rococo dienblad met driemaster 1762 Gebroeders Jean-Pierre en Jacques van Damme	31
Een tinnen ampul in het Haags Gemeentemuseum H.B. van Wijk	35
Literatuur over tin H.B. van Wijk	39
Gildekandelaar, zgn. Bergmannsleuchter J.F.H.H. Beekhuizen	40
Bijzonder Maastrichts merk J.F.H.H. Beekhuizen	42

Afb. 1: De verzorging van de zieken

Ik heb de gewoonte om vóór TV- opnamen van *Tussen Kunst en Kitsch* even in het betreffende museum rond te lopen. Zo ook in Rijksmuseum Twenthe te Enschede, waar ik een schilderij zag dat de liefhebber van vroeg tin zeker zal aanspreken.

Op *De Zeven Werken van Barmhartigheid* van de Meester van de Levensbron, werkzaam in Haarlem omstreeks 1500 - 1520, zijn bij de scène van *de verzorging van de zieken* maar liefst zes kamerpotten te zien. Bij *het laven van de dorstigen* zijn er twee tinnen schenkkannen afgebeeld die wij niet in de literatuur terug kunnen vinden.

Het werk zelf wordt omstreeks 1510 gedateerd.

Het weekend op Texel hebben we geruime tijd achter de rug. Het was een groot succes, waarbij de lezing van Pieter de Vries over fotografie van het Waddengebied in zeer goede aarde viel. Het verslag van dit

weekend leest u verderop in dit nummer.

De voorbereidingen voor het stadskannenboek zijn bijna rond. Nu kan er begonnen worden met het schrijven van de teksten en de ondertekeningen bij de foto's. We willen - onder voorbehoud - het boek in het voorjaar van 2016 presenteren in Oudenaarde. U wordt hierover tijdig geïnformeerd.

Het is de tweede keer in ruim twintig jaar dat *de Tinkoerier* later uitkomt dan gewoonlijk. In eerste instantie was er te weinig kopij. Arent Vos, die een lezing op Texel hield, bracht uitkomst met zijn meer dan informatief artikel dat hij schreef op basis van zijn voordracht.

Een gelukkige ontwikkeling is dat we dit jaar verscheidene nieuwe leden mochten verwelkomen. Na een paar jaar van afname van het ledental is dit een welkome stijging.

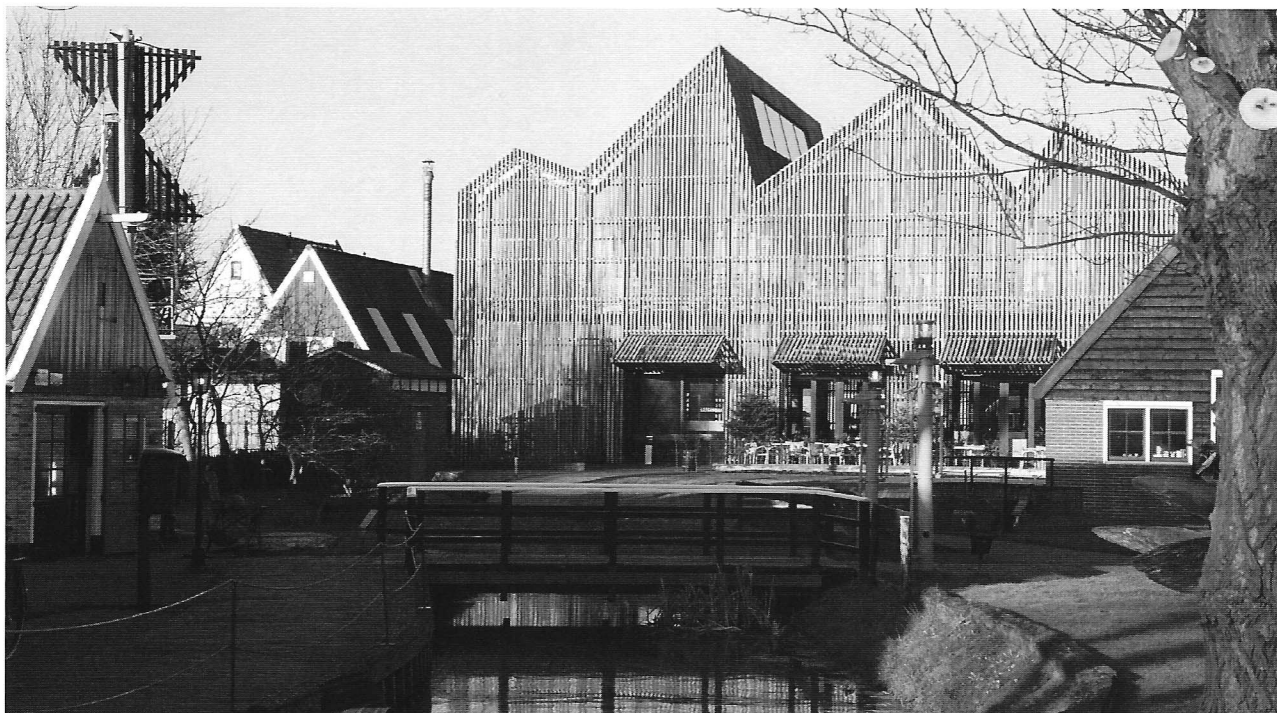
Afb. 2: Het laven van de dorstigen

Helaas is ook een markant lid overleden. Op 31 juli jl. stierf Peter Aussems uit Maastricht. Hij zal bij veel leden tamelijk onbekend zijn, omdat hij maar weinig van onze bijeenkomsten heeft bijgewoond. Maar iedereen die in 2013 tijdens het Maaseik-weekend op de zondag bezoek aan het Els Museum te Beek bracht, heeft kennis gemaakt met Peter Aussems. Hij was de initiator van een mooie tintentoonstelling met de hoogtepunten van zijn verzameling. Peter was op tingebed niet te stuiten. Niet alleen bij het verwerven, maar ook het promoten van tin. Ik heb tijdens zijn uitvaart de familie namens het bestuur en de leden van de Nederlandse TinVereniging de condoleances overgebracht. De voorzitter van de Vlaamse Tinvereniging, Philippe Probst, was er eveneens om Peter de laatste eer te bewijzen.

Tinweekend Texel

Tekst: Thea Evers
Fotografie: Jan Beekhuizen

Afb. 1: Museum Kaap Skil in Oudeschild

Dat de voorjaarsbijeenkomst plaats zou vinden op Texel, dat wisten we al heel lang. In het najaar van 2014 was aangekondigd, dat we op dat Waddeneiland in het weekend van 2-3 mei bij elkaar zouden komen. 39 mensen hadden zich aangemeld, een mooie opkomst.

Wanneer je op Texel om 10.00 uur met een programma wilt beginnen, moeten de deelnemers die dag wel heel vroeg opstaan. Daarom had het bestuur voor een arrangement met twee overnachtingen gezorgd en de meeste leden hadden er voor gekozen om op vrijdag te arriveren.

Het was een vakantieweekend in de voorjaarsvakantie, niet alleen in Nederland, maar ook de Duitsers hebben traditioneel een vrije dag op 1 mei, de dag van de arbeid. Ook voor hen een mooi lang weekend dus. En dat was te merken. Niet alleen op de weg, maar vooral ook in de lange file bij Den Helder en de wachttijden bij de overtocht. Je denkt dan ruim op tijd van huis vertrokken te zijn en nog van een 'middagje eiland' te kunnen genieten, maar dat pakte voor een

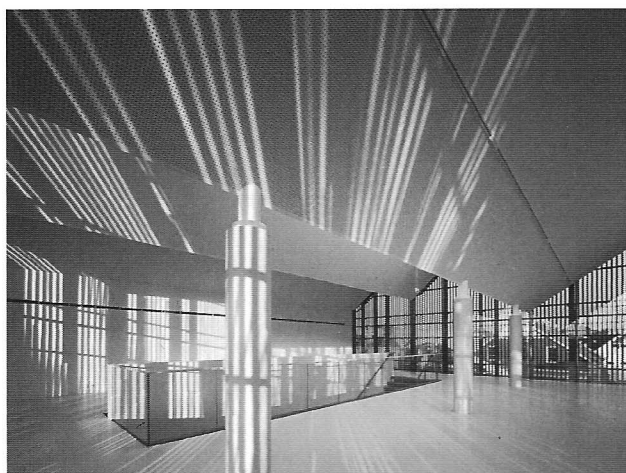
aantal dus anders uit. Dat krijg je als je niet meer hoeft te leven met de schoolvakanties en daar dus ook niet meer aan denkt.

We zouden samen dineren in restaurant Noordzee in De Koog. Onze Belgische vrienden hadden de langste reis moeten maken en kwamen als laatste. Maar we konden toch samen aan tafel. En dineren met gezellige mensen om je heen, met een fraai uitzicht op zee, dat deed de lange dag met alle verkeerstress snel vergeten.

's Avonds was er in ons hotel De Pelikaan al een voorprogramma. Pieter de Vries, fotograaf uit Den Burg, was uitgenodigd om ons zijn schitterende luchtfoto's van het Waddengebied te laten zien. Hij houdt zich bezig met drie takken van fotografie: het fotograferen van kunst, met als specialisme schilderijenfotografie, daarnaast luchtfotografie van de Nederlandse, Duitse en Deense Waddenzee en als laatste legt hij bijzondere Texelse landschappen vast. Al vanaf 1991 fotografeert hij de kunstwerken op de TEFAF en veel van de aanwezigen zullen jaarlijks in de

dikke catalogus zijn foto's hebben gezien. Die avond had hij een prachtige presentatie met impressies van de Waddenzee, net als zijn boek getiteld: *Van Helsdeur tot Duivels Hoorn*. Helsdeur, ten noorden van Den Helder, als begin en Duivels Hoorn in Denemarken als het einde van de Waddenzee. Fraaie foto's, waarbij hij historische bijzonderheden vertelde, ook op lokaal gebied en ons wegwijs maakte in de bijzondere natuur en alle veranderingen, waaraan die onderhevig is door zandverplaatsingen, aanslibben, storm en eb en vloed. Hij kon er enthousiast over vertellen met aan zijn voeten karakteristieke handbeschilderde Texelse klompen. Vanwege die klompen vroeg een groep Zwitserse dames, die ook in het hotel logeerde, of wij een dansavond hadden gehad. Zij dachten blijkbaar: klompen, dat is een volksdansgroep.

Zaterdagmorgen werden we in museum Kaap Skil verwacht in het plaatsje Oudeschild (afb. 1). Daar opende onze voorzitter officieel deze weekendbijeenkomst. Na de koffie met Kaapskil-koek (we hadden net ontbeten) werden we in twee groepen ingedeeld en kregen een rondleiding door dit museum van jutters en zeelui.

Afb. 2: Interieur museum

Het gebouw is al zeer bijzonder: een ontwerp van Mecanoo Architecten en gemaakt van glas en hergebruikt hout, in de traditie van de jutters (afb. 2).

Afb. 3: Souterrain met maquette en panorama

Texel was in de VOC-tijd de poort naar de wereld. Alle zeelieden wisten waar Texel lag. Je moest daar vaak lang wachten voordat je kon uitvaren, omdat de wind de juiste richting moest hebben. En als je na een maandenlange reis daar weer voor anker ging, dan voelde dat als thuiskomen. De grote maquette in het souterrain, met aan de achterwand het golvende panorama, gebaseerd op zeventiende-eeuwse schilderijen, geeft een prachtig beeld van hoe het toen was (afb. 3).

In het museum wordt aandacht besteed aan het maritieme gebeuren, de jutterij en de archeologie onder water. In de zee rond Texel liggen honderden wrakken onder het zand. Het kon er flink stormen en alleen al op Kerstavond van 1593 vergingen 44 schepen. Twintig daarvan behoorden toe aan graanhandelaar en assuradeur Roemer Visscher. Hij verloor een deel van zijn vermogen, maar was in 1594 zo blij met de geboorte van een gezonde dochter dat hij haar de naam Maria Tesselschade gaf, om de schade nooit te vergeten en vertrouwen te behouden. Tesselschade werd later een graag geziene gast in de dichterskring op het Muiderslot en één van de bekendste vrouwen van de zeventiende eeuw. Een dergelijk verhaal komt in het museum aan bod, door in te zoomen op verschillende mensen die je meenemen in hun leven. Die scheepswrakken bevatten natuurlijk een schat aan informatie over de geschiedenis van de scheep-

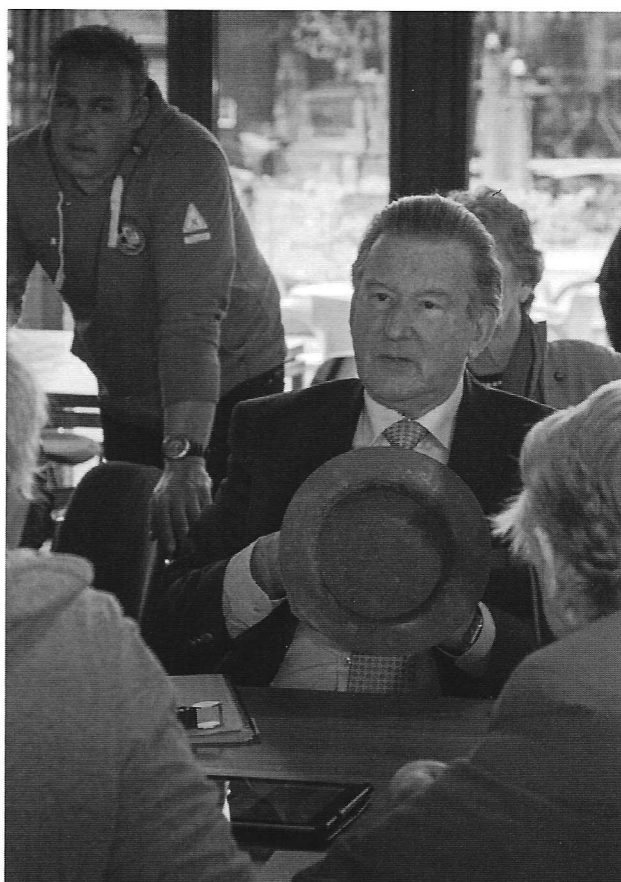
Tinweekend Texel

vaart. En dan de lading. Duikers en archeologen halen allerlei voorwerpen boven water en het museum is dan ook ontstaan uit een particuliere tentoonstelling. In die ladingen zaten ook tinnen voorwerpen. In een vitrine stonden diverse Amsterdamse kannen en een raadsheertje, natuurlijk (zee)bodenvondsten (zie de *Tinkoerier*, jaargang 21, nummer 2, december 2013, blz. 64 e.v.). De verzamelaars van bodenvondsten kregen hierbij wel een hebbelijke blik in de ogen.

Afb. 4: Molen De Traanroeier

In het juttersmuseum, een schuur opgebouwd uit strandvondsten en helemaal volgestouwd en volgehangen met wat er uit zee is aangespoeld, hoorden we (sterke) juttersverhalen, soms ook ontroerend; een totaal andere wereld. *De zee is nooit je vriend*, hield de gids ons voor. Achter het museumgebouw is het openluchtmuseum, waar te zien is hoe wonen en werken de laatste 50 jaar veranderd zijn, met daarbij als blikvanger molen *De Traanroeier*, de enige nog overgebleven korenmolen op het eiland (afb. 4).

Afb. 5: Mini Tussen Kunst en Kitsch

Terwijl de groepen het museum en het buitencomplex bezochten hield Jan Beekhuizen een plaatselijke *Tussen Kunst en Kitsch* (afb. 5).

Het aanbod was zeer divers:

- mosterdpot
- moffenkruikje
- zuigbekertje
- drinkbekertje
- kamerpot van G. Hendriks uit Alkmaar
- bodenvondst lepel met klein keur van Amsterdam met de gietersinitialen AA, gevonden bij de Noordkaap op Texel in de jaren 70
- bronzen vijzeltje met spreuk en jaartal SOLI DEO GLORIA 1630

- gegraveerde schotel met ingeslagen tekst en jaartal 1810 uit Brugge. De schotel is aan de achterzijde op het vlak gemerkt met de gekroonde roos met in het hart een lopend leeuwje naar links en de gietersinitialen PD(P) voor Pieter Deproost, Brugge, geboren 1690, werkzaam 1709 - 1736, overleden 1736 (afb. 6 en 6a).

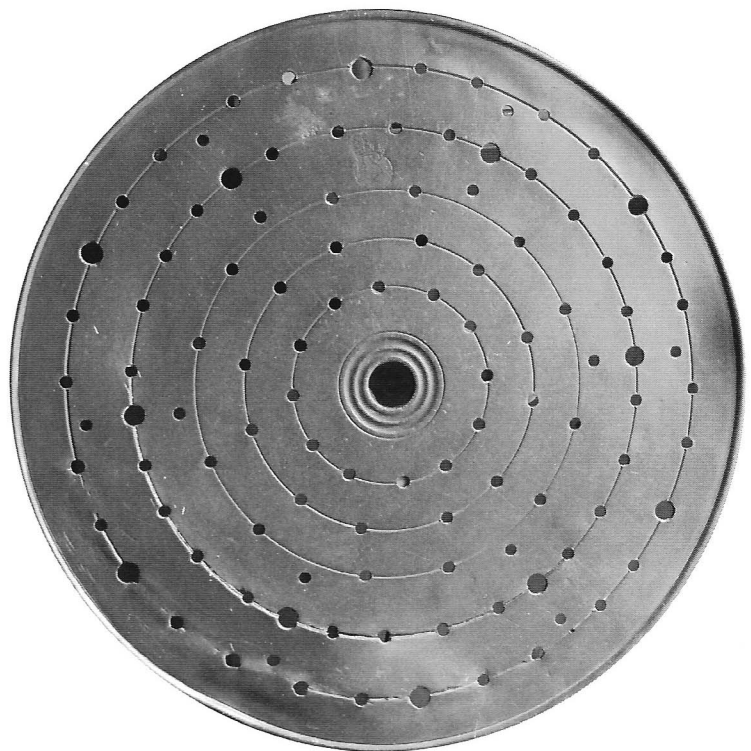

Afb. 6a: Merk van Pieter Deproost, Brugge

Afb. 6: Ingeslagen tekst met datering 11 februarius 1810

- visplaat, die aan de voorzijde was gemerkt met de gekroonde roos met gietersinitialen ND voor Nicolas Descamps, Luik, 1e helft 19e eeuw (afb. 7 en 7a).

Afb. 7a: Merk van Nicolas Descamps, Luik

Afb. 7: Visplaat

Tinweekend Texel

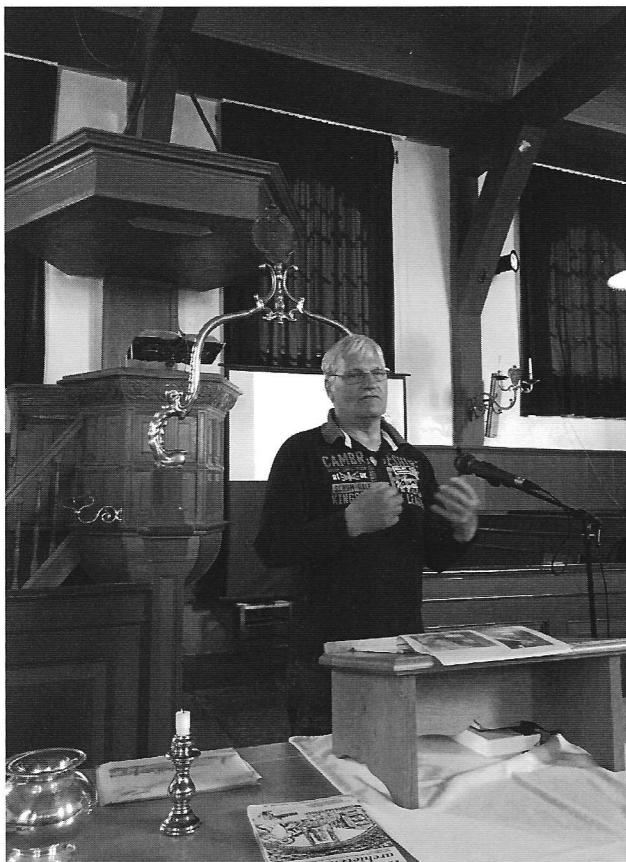
Afb. 8: De Zeemanskerk in Oudeschild

Na de lunch gingen we voor het middagprogramma naar de Zeemankerk in Oudeschild (afb. 8). Deze stamt uit 1650 en kon worden gebouwd door de welwillendheid van admiraal De Ruyter. De kerk heeft, door de schepen die in Texel voor anker lagen, een sterke band met de Gouden Eeuw. Een prachtig interieur, dat getuigt van het maritieme verleden. De admiraals Tromp en De Ruyter hebben in Oudeschild een deel van hun leven doorgebracht. Beiden schonken zij de kerk een prachtige kaarsenkroon (afb. 9). Een derde kroon is waarschijnlijk afkomstig van de weduwe van Tromp. Ook heel bijzonder was de bronzen doopboog, het doopbekken en de kansel met schepen in het houtsnijwerk. Een fraaie entourage dus voor het middagprogramma.

Afb. 9: Eén van de drie 17e-eeuwse kronen

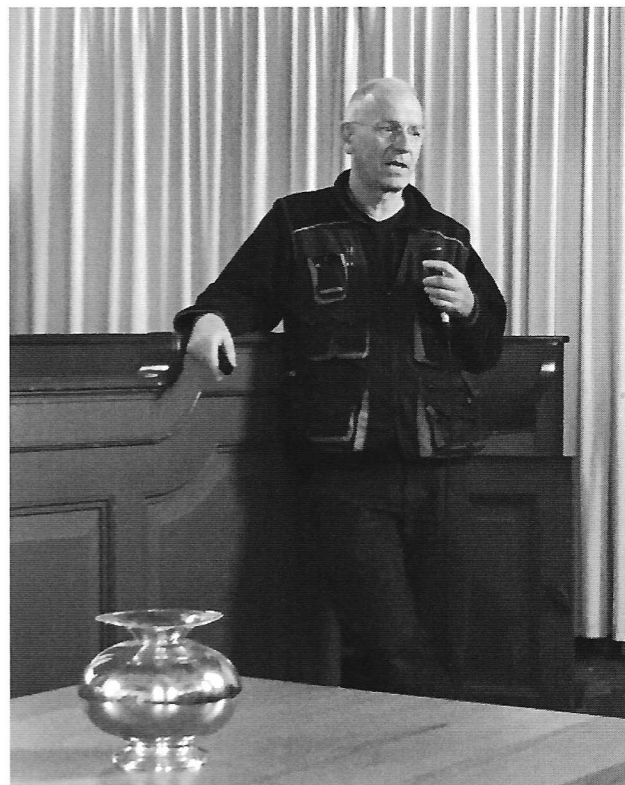
Afb. 10: Klaas de Vries

De eerste lezing door de heer Klaas de Vries ging over de geschiedenis van deze Zeemankerk (afb. 10). Op de achtergrond is het doophek duidelijk zichtbaar.

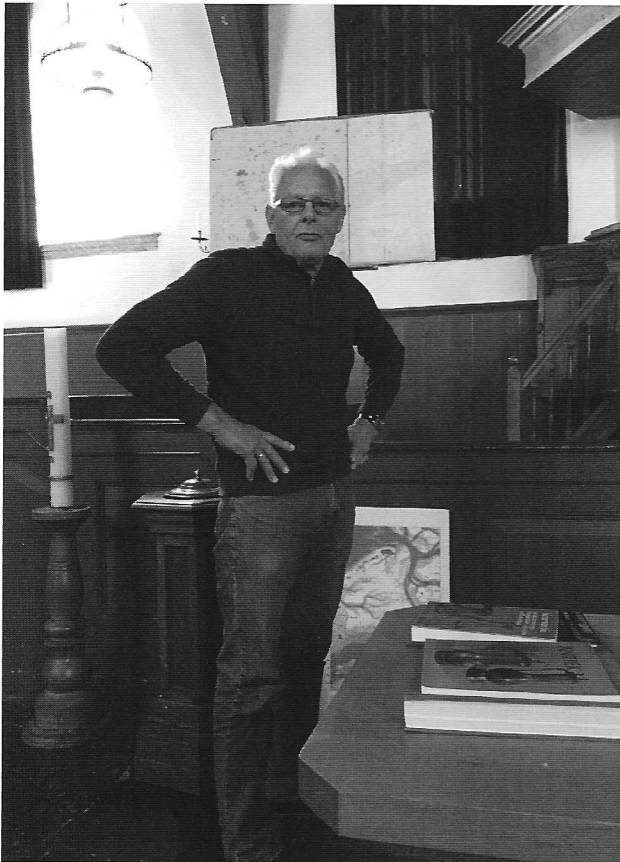
Vervolgens luisterden we naar de heer Arent Vos, maritiem historicus en onderwaterarcheoloog van de Rijksdienst voor cultureel erfgoed (afb. 11). Zijn voordracht vindt u in deze *Tinkoerier*.

Daarna werden twee filmpjes met onderwaterbeelden vertoond door de heer Van Dijk, duiker en tandarts, waarbij 'goed zicht' een ouderwets besneeuwd tv-scherm was, om van slecht zicht maar niet te spreken. Beelden zoals in een heldere azuurblauwe (sub)tropische zee, dat is voor de duikers in de Waddenzee niet weggelegd. Het is vaak op de tast wroeten in het zand, in het wier en de anderen begroeiing, waar dan hopelijk iets onder ligt.

Afb. 11: Arent Vos

Tinweekend Texel

Afb. 12: Jac Betsema

Toen kwam de heer Jac Betsema, oud-visser en in 1973 één van de oprichters van de Duikclub Texel (afb. 12). Als visser was hij geïnteresseerd geraakt in de vele wrakken op de zeebodem en in 1973 was hij met een stel stunters, zoals hij zelf zei, met kotters naar Terschelling gevaren en daar hadden zij naar het eerste wrak gedoken. Het was toen in zijn ogen een bult troep en oud-ijzer. En al duikend zwom er een bult kabeljauw over hem heen. Dat was natuurlijk een bijzondere ervaring. Hij had uit dat wrak alleen een patrijspoot meegenomen; want je moet toch wat hebben. Maar zijn interesse was gewekt. En hoe! Met behulp van een ingetekende kaart van het Waddengebied, vertelde hij over zijn duikavonturen bij alle wrakken waaraan hij een bezoek had gebracht en daar waren heel bijzondere bij zoals: *het pijpenwraak* (1650) met Goudse pijpen en tinnen bordjes; *het flessenwraak*, met kisten vol wijnflesjes (twaalf in een kistje). En dan *het schervenwraak*, een kroon op zijn carrière, met kruikjes en serviesgoed (duizend stuks), zo vol, zo verschrikkelijk vol, zelfs de lampetkan was

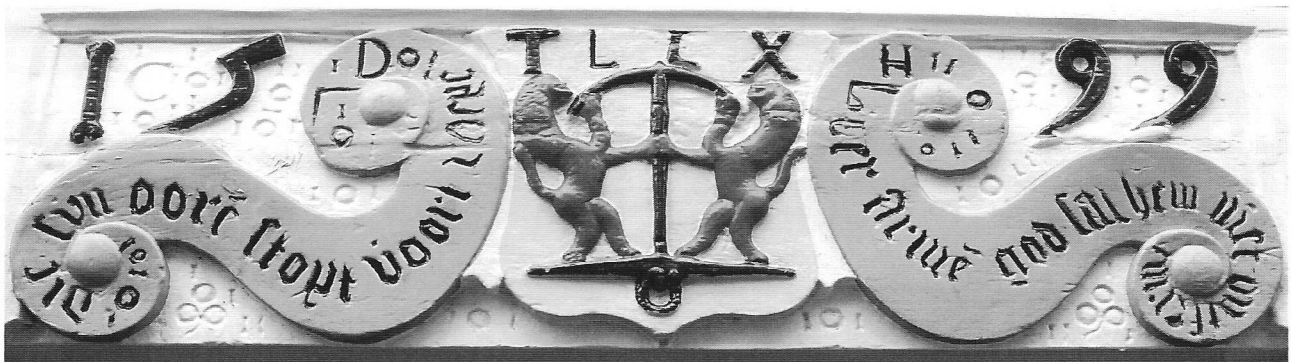
gevuld met kopjes. In elk stuk was weer iets ingestopt om alle ruimte te benutten. Maar ook een onderzeeër uit de Tweede Wereldoorlog kwam in zijn verhaal aan bod. Een Brits schip, de H49, en alles wat hij vond was gemerkt, oude rommel. Eén bemanningslid, die in de machinekamer zat, was er levend uitgekomen. Hij vertelde zijn duikavonturen op zeer originele wijze en met veel droge humor. Zelfs over een angstig gebeurtenis, waarbij hij acht uur in het water had gelegen voordat hij weer op Texel was aangespoeld, vertelde hij met veel humor. Een bijzondere man, met een bijzonder verhaal.

's Avonds bij het diner waren de duikers, de archeoloog en de medewerker van Kaap Skil ook aanwezig en tussen de gangen door kwamen tinnen duikvondsten langs de tafels (afb. 13). Het werd een zeer geanimeerde avond, waarin verschillende leden hun expertise konden inbrengen.

Wij zagen mooie vondsten en de duikers kregen informatie over de voorwerpen, die ze naar de oppervlakte hadden gebracht. De *tinheren* kregen een Goudse pijp uit het *pijpenwraak* van 1650, een bijzonder leuk gebaar (zie: De hielmerken van kleipijpen, op blz.13). En de Zwitserse dames hadden zich afgevraagd wat we nu toch weer allemaal deden. Dat we zo gek waren van tin, daar hadden zij in Zwitserland genoeg van. Maar bij het woord *Antiquitäten*, kwam er wat meer begrip. En de pijp vonden ze wel heel bijzonder.

Afb. 13: Geanimeerd diner

Zondagmorgen brachten we een bezoek aan de Oudheidkamer in het centrum van Den Burg. Het is een huis uit 1599, ingericht met allerlei kunst- en gebruiksvoorwerpen, de meeste afkomstig uit de negentiende eeuw (afb. 14). Het geeft een mooi beeld van de wooncultuur van vroeger. Op de 1e verdieping is een kleine tentoonstelling met brieven van de Texelse Aagje Luijtsen. Zij schreef tussen 1776 en 1780 tientallen brieven aan haar man, die als stuurman voor de VOC jarenlang van huis was.

Afb. 14: De Oudheidkamer in Den Burg

Tinweekend Texel

Afb. 15: Interieur kerk

Afb. 16: Avondmaalskan

We konden tot slot ook nog een kijkje nemen in de protestantse kerk van Den Burg, een laatgotisch driebeukig godshuis uit 1452 met een ingebouwde toren, iets wat niet zoveel voorkomt (afb. 15). Ook hier hangen drie zeventiende-eeuwse kronen. Geen tincollectie, maar wel één bijzondere avondmaalskan uit de negentiende eeuw (afb. 16 en 16a). De kan is gemerkt met de gekroonde X, viermerk met initialen DFW en gietersmerk met naam DF Wakker Amsterdam. Deze Amsterdamse tinnegieter heeft gewerkt na 1750 (B. Dubbe e.a. - *Nederlandse Tinnegieters & Tinmerken*, Amsterdam 2009, blz. 115, nr. 3149 en 3149-2). De vormgeving van de kan zijn we tot op heden nog niet tegengekomen.

Afb. 16a:
Merk van
D.F. Wakker,
Amsterdam

Het ronde stratenpatroon en de vele winkeltjes in Den Burg nodigen wel uit tot een wandeling. Jammer genoeg was het fraaie weer omgeslagen in miezigerige regen. Dat deed echter geen afbreuk aan dit mooie tinweekend, waarin we mee konden duiken in een andere, heel bijzondere, wereld. Dank aan de organisatoren, die hier ongetwijfeld heel druk mee zijn geweest.

De hielmerken van kleipijpen

Tekst: Duikclub Texel

Afb. 1: Pijpje van Evert of Edward Bird

Naarmate de vaardigheden van de makers toenemen en de markt de kwaliteit meer gaat waarderen, ontstaat er een behoefte om de pijpen van een eigen merkteken te voorzien. In eerste instantie betreft het vaak een eenvoudig figuur aangebracht onder op de hiel van de pijp.

Later ontwikkelt men echte stempeltjes met daarin de initialen van de maker dan wel een afbeelding van bijv. een roos of een weegschaal. Soms wordt er boven de initialen ook een kroontje afgebeeld. Van sommige merktekens is bekend van welke maker ze afkomstig zijn: Bijv. EB = Evert Bird ook wel Edward Bird genoemd, RB = Robbert Bon en de molen en het klaverblad zijn afkomstig van J. Danens uit Leiden. In eerste instantie volstond men met maximaal twee letters. Toen de combinaties uitgeput raakten zocht men naar alternatieven. Die werden gevonden in het gebruik van drie of soms wel vier letters of ook wel uit cijfercombinaties. Er ontstond al snel een soort merktrouw van pijphandelaren en pijprokers. Sommige gewilde merken werden dan ook al snel verhuurd of verkocht dan wel nagemaakt.

De officiële gilden (met name in Gouda en Amsterdam) hielden daarom een registratie bij van merken en de eigenaren daarvan. Er werd regelmatig door een vertegenwoordiger van het gilde gecontroleerd of pijpmakers zich niet schuldig maakten aan het

gebruik van merken die aan een collega toebehoorden. Uiteraard werkte dit alleen in steden die onder de jurisdictie van Holland vielen. Elders in het land, maar ook in het buitenland, werden de populaire merken in grote aantallen nagemaakt.

Gouda deed nog een extra poging om in ieder geval binnen Holland herkenbaar te blijven door bij de beste kwaliteit pijpen (de porceleijene pijpen), de hiel aan de zijkant ook nog eens te voorzien van een afdruk van het wapen van Gouda. De mindere kwaliteiten kregen boven het wapen de letter S (slegte) toegevoegd. Helaas voor Gouda werd ook dit kenmerk buiten Holland naar hartelust nagemaakt.

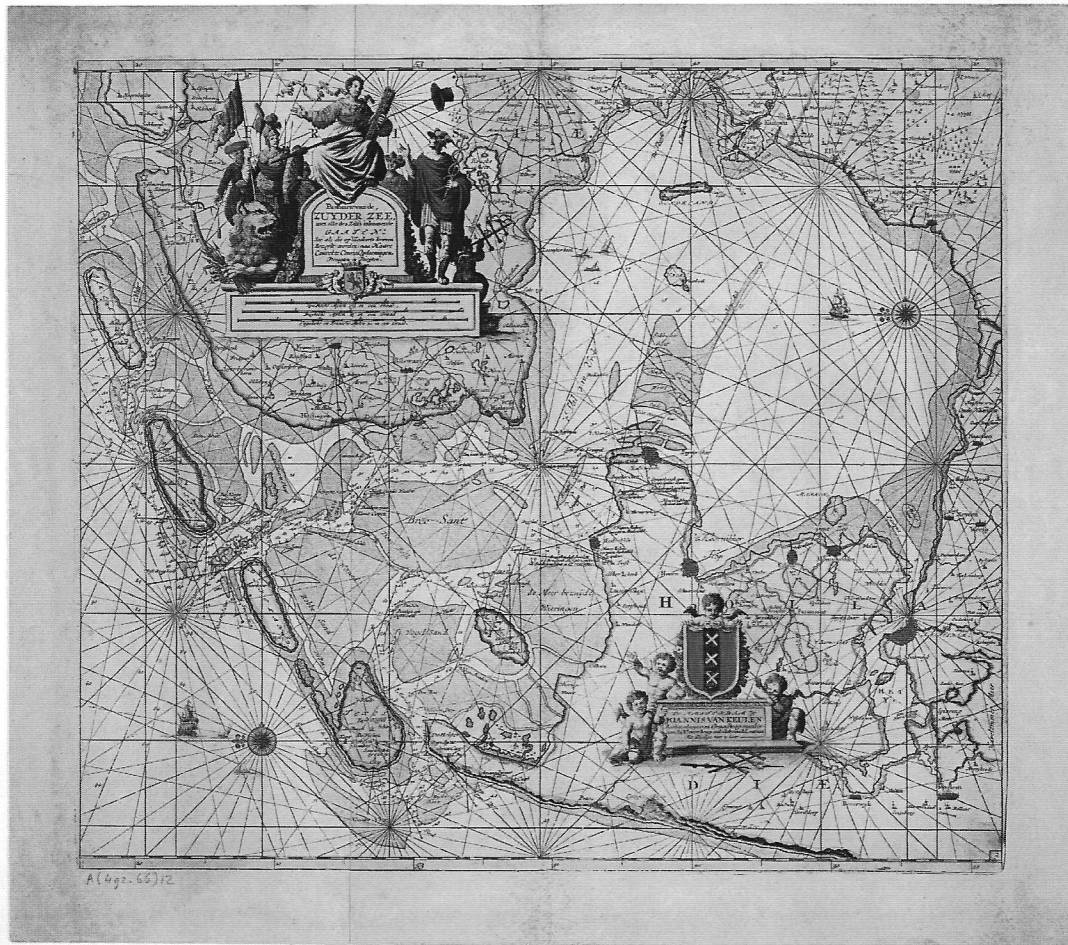
De pijpjes die tijdens het diner werden aangeboden zijn allemaal voorzien van het hielmerk EB van Evert of Edward Bird. Hij heeft deze pijpen gemaakt van af 1660 tot 1680 in Amsterdam. Het wrak moet dan ook gedateerd worden uit deze periode.

A. Vos

Nederland is trots op zijn verleden als zeevarende natie en zeker ook Texel heeft een rijk maritiem verleden. Tijdens de Gouden Eeuw lagen op hoogtijdagen soms wel meer dan honderd schepen voor anker op de beroemde *Rede van Texel* die zich uitstreckte langs de oostkant van het eiland. Soms waren dat schepen van VOC of WIC, of ook wel schepen van de Admiraliteiten, maar vooral waren het schepen van talloze particuliere reders die in allerlei samenwerkingsverbanden actief waren. Omdat dergelijke schepen vaak te veel diepgang hadden om geladen over de ondiepe Zuiderzee te varen naar steden als Amsterdam, Hoorn of Enkhuizen, ankerden ze op het diepe water bij Texel. Dáár werden ze geladen en gelost en lagen ze te wachten op geschikte wind om uit te zeilen. In het algemeen lagen de schepen achter het eiland veilig en beschut, maar soms kon het toch opeens ernstig misgaan. Dan konden in één rampzalige storm tientallen schepen tegelijk vergaan. Van die schepen worden nu de wrakresten teruggevonden door vissers en sportduikers. De afgelopen drie decennia zijn enkele van die ontdekte wrakken onderzocht door professionele onderwaterarcheologen. Om wat voor wrakken gaat het en hoe liggen ze er nu bij? Maar ook: welke rol heeft Texel gespeeld bij de ontwikkeling van de professionele onderwaterarcheologie in Nederland?

In de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen was Texel nog helemaal geen eiland. Het maakte gewoon deel uit van het vasteland van Holland. Wel bestond oostelijk, tussen Vlieland en Terschelling, het Vlie. Dat vormde al vroeg een bevaarbare verbinding tussen de Noordzee en het achtergelegen Flevomeer, dat in de Middeleeuwen uitgroeide tot het Almere en later de Zuiderzee. Na een proces van enkele eeuwen, dat werd veroorzaakt door een stijgende zeespiegel in combinatie met een lange reeks stormvloed, ontstond uiteindelijk in de tweede helft van de twaalfde eeuw ook aan de zuidkant van Texel een doorbraak: het Marsdiep. Daarna werden geleidelijk de wateren rondom heel Texel bevaarbaar. De vroegst bewaard gebleven schriftelijke vermelding van doorgaande scheepvaart dateert uit de vroege veertiende eeuw, maar in aanmerking genomen dat dergelijke eerste vermeldingen nogal eens van later datum zijn dan een feitelijk eerste gebeurtenis, is aannemelijk dat doorgaande scheepvaart al wel in de dertiende eeuw plaatsvond. Aanvankelijk ankerden de schepen in beschutte baaien aan de zuidkant van het eiland. Dáár werden in de veertiende en vijftiende eeuw de schepen geladen en gelost en gingen loodsen aan en van

boord. Maar telkens opnieuw verzandden hier de geschikte ankerplaatsen. Door een zich almaar herhalend proces van verzanding groeide Texel in zuidelijke richting uit, terwijl aan de Hollandse kant de kust juist erodeerde. Hierdoor is het huidige Marsdiep als geheel enkele duizenden meters zuidelijker komen te liggen dan bij de doorbraak. Dat betekent ook dat eventueel in die eerste eeuwen in het Marsdiep of in de toenmalige ankergebieden gezonken schepen niet door duikers zullen worden gevonden; die wrakresten moeten diep in de ondergrond zuidelijk van Den Hoorn worden gedacht. In de loop van de vijftiende eeuw moet het ankergebied zich geleidelijk hiervandaan naar de oostkant van Texel hebben verplaatst. Op kaarten uit de zestiende en zeventiende eeuw staan uitsluitend langs de oostkust ankergebieden aangeduid. De bloeiperiode van de als zodanig beroemd geworden *Rede van Texel* kunnen we dateren tussen ruwweg 1500 en 1800 (afb. 1). De grote oorlogen aan het eind van de achttiende eeuw - tegen Engeland (1780-1784) en Frankrijk (1795-1813) - en de opening van het Noordhollands Kanaal (1824) betekenden het einde voor de bijzondere rol die de Texelse rede gedurende enkele eeuwen had gespeeld.

Afb. 1: Paskaart van de Zuiderzee door Johannes van Keulen, ca. 1680

Een 'rede' is te definiëren als een door de natuurlijke gesteldheid min of meer beschutte ankerplaats voor schepen vóór of op korte afstand van een kust. In dat 'min of meer' zit het venijn. Periodiek kon het vreselijk stormen met een kracht en/of windrichting waarbij het eiland onvoldoende beschutting kon bieden. Zo zijn er stormen bekend waarbij in één enkel noodweer tientallen schepen tegelijk zijn vergaan. Een beruchte storm is die van kerstnacht 1593. Volgens historische vermeldingen zijn die nacht 44 schepen vergaan en lagen de stranden tot op grote afstand bezaaid met verdronken zeelieden, stukgeslagen scheepsresten en verloren goederen. Nóg rampzaliger was de storm van 18 op 19 december 1660. Toen het 's-avonds donker werd lagen er

155 schepen op de rede, maar de volgende morgen werden er nog slechts 38 geteld. Het is onwaarschijnlijk dat veel van de ontbrekende zeilschepen zich in veiligheid hebben kunnen brengen. Bij elkaar zijn er van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw vele, soms zeer heftige stormen geweest en optelling van alle stormen met daarbij 'bekende' of geschatte aantallen verloren schepen leidt voor dit gebied tot een vermoed totaal van tenminste 500, maar minder dan 1000.²

Een dergelijk scheepsramp in zo'n heftige storm was per definitie een buitengewoon gewelddadige gebeurtenis, waarbij de grote kracht van het water - stroming, golven, branding - de schepen al direct in

Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel

stukken kon doen opbreken en de diverse scheepsdelen, uitrusting en lading over grote afstanden kon doen wegspoelen. Als een schip niet direct al in stukken was opgebroken kon men na de storm proberen schip en lading vlot te krijgen of anders het in delen te bergen. Dergelijke gebeurtenissen tijdens en direct na een storm zijn te beschouwen als de eerste fase van het wrakvormingsproces. Indien berging niet of slechts gedeeltelijk mogelijk was, konden de achtergebleven scheepsresten in de Nederlandse condities dikwijls snel wegzakken in zachte sedimenten als zand en klei. Delen die niet op deze wijze afgedekt raakten bleven bloot staan aan meer chronische wrakvormingsprocessen zoals de voortdurend schurende werking van getijdenstromingen, diverse vormen van corrosie of aantasting door biologische factoren. Een berucht voorbeeld van biologische degradatie in zout water is vraat door de paalworm (*Teredo navalis*). Dit weekdier van onze kustwateren is in staat een vrijliggende houten scheepsromp in tijd van luttele jaren volledig op te vreten en in tijd van eeuwen kunnen scheepswrakken meerdere keren opnieuw bloot zijn komen te liggen, bijvoorbeeld als gevolg van veranderende stroomgeulen; Nederlandse getijdenwateren zijn immers uiterst dynamische gebieden. Al dit soort primaire en secundaire wrakvormingsprocessen zijn ervoor verantwoordelijk dat veel minder scheepswrakken bewaard zijn gebleven dan de honderden die hier zijn vergaan. Een nu nog 'rijk' vondstcomplex, waarbij aanzienlijke delen van zowel de scheepsconstructie als de uitrusting en lading nog aanwezig zijn, is te beschouwen als een zeer(!) schaars goed. We spreken voor het totale gebied van de Texelse rede hooguit over tientallen en beslist niet over honderden.

Toen omstreeks de jaren zeventig van de vorige eeuw in Nederland de duiksport begon op te komen, begonnen duikers in toenemende mate scheepswrakken tegen te komen, waaronder ook houten wrakken. Zo ging het ook op Texel. Lokale beroepsvisserij kenden natuurlijk allang verschillende posities

waar men in de loop der jaren wel scheepsresten in de netten had gekregen. Dit waren de eerste plekken die werden afgedoken, maar met het beschikbaar komen van steeds betere opsporingsapparatuur konden ook niet-vissers steeds beter de zeebodem afspeuren op zoek naar nieuw vrijspoelende scheepswrakken. Bij de overheid kwamen in toenemende mate berichten binnen over archeologische vondsten en zelfs werden aanvragen ingediend om waardevolle ladingen te mogen bergen. Midden jaren tachtig werd door toenmalig minister van cultuur Elco Brinkman besloten dat archeologische vondsten onder water in principe op dezelfde manier gemeld en behandeld dienden te worden als archeologische vondsten op het droge. Bij het Ministerie van WVC (Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur) werd een 'Afdeling Archeologie Onderwater' opgericht (1985) en de bestaande *Monumentenwet* werd in gewenste zin aangepast (1988). Vanaf 1986 hebben de rijksonderwaterarcheologen - menigeen op Texel kent ze nog als 'de duikers van WVC' - jaarlijks vele weken hun werk mogen verrichten in de wateren rond het eiland. Daarbij werd veel samengewerkt met de diverse lokale duikers en duikgroepen, die tesamen enkele tientallen wrakresten hebben gevonden en gemeld. Met het Maritiem & Juttersmuseum te Oudeschild (thans Kaap Skil) kon steeds worden opgetrokken om resultaten te laten zien en een tijd lang hebben de archeologen zelfs op het museumterrein mogen bivakkeren.

Onderwaterarcheologie was destijds een nieuw specialisme binnen de archeologische vakwereld. Eerst in 1960 was op overtuigende wijze aangetoond dat ook onder water op professionele wijze archeologie kon worden bedreven, maar dat was in helder, rustig water geweest: bij Turkije in de Middellandse Zee. Binnen Nederland met zijn koude, donkere wateren en dikwijls sterke getijdenstromingen was begin jaren tachtig op dat gebied nog niet veel gaande. Een formele opleiding tot scheeps- en/of onderwaterarcheoloog bestond niet aan de Nederlandse universiteiten dus kennis moest bijeen

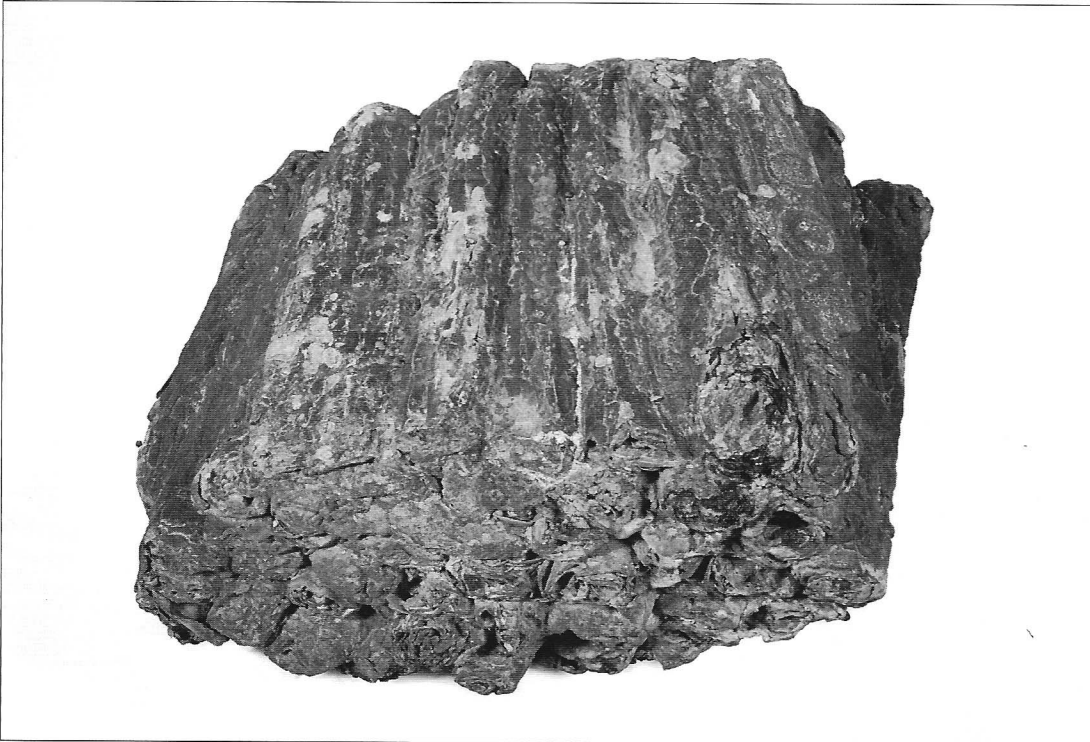

Afb. 2: Koopvaardij schepen op de rede van Texel met Oude Schild op de achtergrond, Ludolf Bakhuizen 1630 - 1708

worden gesprokkeld. Dat kon bijvoorbeeld door studies algemene archeologie en maritieme geschiedenis en stages bij het Centrum voor Scheepsarcheologie in de IJsselmeerpolders, maar nu moest onder water worden geëxperimenteerd op zoek naar geschikte methoden en technieken. Juist de eerste Texelse jaren zijn daarvoor intensief gebruikt. Met name de opgravingen op het zeventiende-eeuwse 'wrak Aanloop Molengat' aan de Noordzeekant van Texel³ (afb. 3 - 7) en het zestiende-eeuwse 'wrak Scheurrak SO1' (afb. 8 - 11) aan de Waddenzeekant hebben gediend als leerschool voor de eigen archeologen, maar jarenlang ook voor vele vrijwilligers en studenten uit binnen- en buitenland, die structureel in het werk op Texel meedraaiden. Door aanscherping van de Arbowetgeving - onder andere met het

Besluit Arbeid onder overdruk (1994), dat erg strenge eisen stelde aan het duiken en de vereiste duikopleidingen - werd het onmogelijk op de oude manier te blijven werken. Dientengevolge werd vanaf 1996 gewerkt met een beperkte groep nu ook officieel als 'professioneel duiker' gecertificeerde onderwaterarcheologen in vaste dienst: het 'Professioneel Archeologisch Duikteam' van NISA/ROB (Nederlands Instituut voor Scheeps- en onderwaterArcheologie/Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, thans de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Met die vaste groep is een hoog niveau van werken bereikt, waarbij op allerlei plaatsen in Nederlandse wateren waardevolle onderzoeken zijn gedaan, ook bijvoorbeeld op de Noordzee en in de Westerschelde.⁴

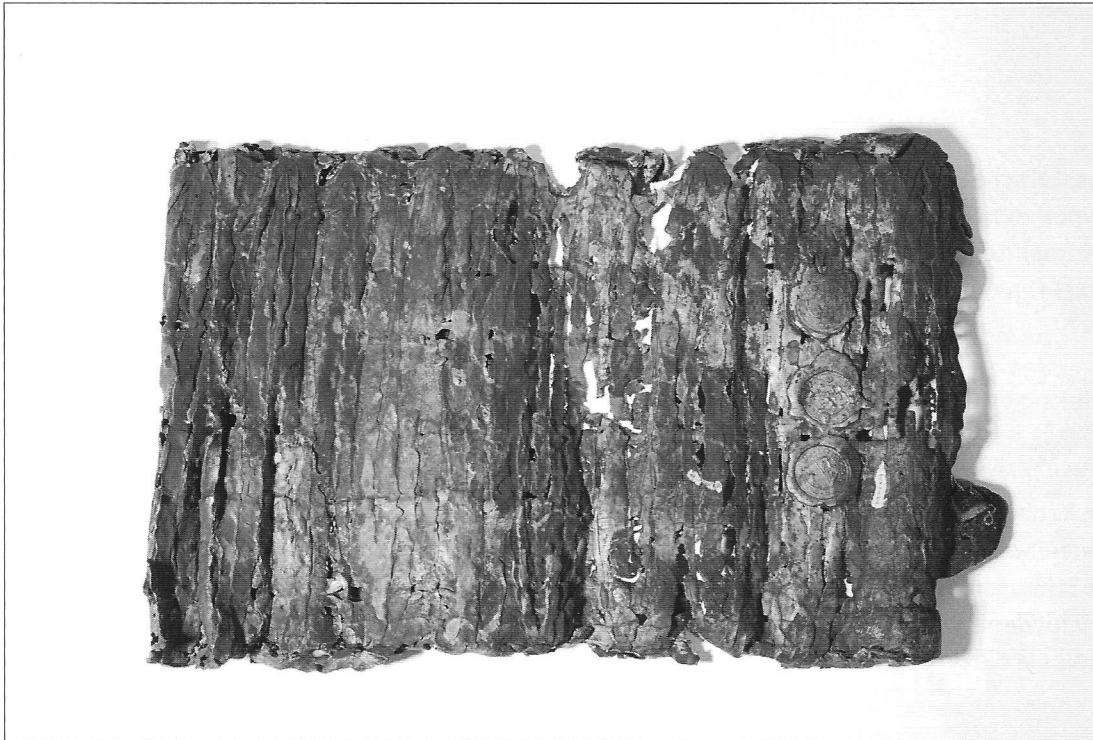
Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel

Afb. 3: Het omstreeks 1640 (17b) gezonken 'wrak Aanloop Molengat' vervoerde een lading halfproducten, waaronder, in houten vaatjes verpakt, honderden rollen zeer zuiver tin uit het Erzgebirge op de grens van het huidige zuidoost Duitsland en noordwest Tsjechië. Hier een verkit cluster van 47 tinrollen (maten: 520 x 59 x 285 mm). Het cluster weegt 166 kg en rondom zijn 22 stempels zichtbaar.

Afb. 4: Eén van de geborgen tinrollen (17b). Elke rol vertoont een aaneengesloten reeks gietlijnen en drie daarop gestempelde zegelmerken. In deze drie stempels lezen we in verschillende variaties SEIFFEN.ZIN.VON.DER.PLATEN rondom een aantal heraldische afbeeldingen. Deze stadswapens duiden op het huidige stadje Horni Blatna, destijds 'Platen' geheten.

Afb. 5: Eén van de tinrollen opengerold (17b). We herkennen een opeenvolging van aan elkaar versmolten gietlijnen: het geschoonde tin werd op een platte plaat uitgegoten, precies zoals beschreven in het beroemde boek van Georgius Agricola, *De Re Metallica* uit 1556. Het leverde een zeer zuiver tin (99% Sn).

Afb. 6 en 7: Op bijna 400 geborgen tinrollen zijn 24 verschillende stempelmerken aangetroffen, van uiteenlopend karakter. We vinden onder andere monogrammen, heraldische wapens, namen van producenten en/of handelaren alsmede plaatsnamen en ook jaartallen lopend van 1556 tot 1630. Hier twee voorbeelden met monogrammen (17b). Het rechtermerk komt veelvuldig voor. Van het linkermerk is slechts een enkel voorbeeld gevonden met linksboven het jaartal 1618.

Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel

Ofschoon het meestal scheepswrakken betref zijn ook wel andere typen monumenten onderzocht, zoals resten van Romeinse bruggen in de Maas, te Maastricht. Bij Texel zijn onder water altijd uitsluitend resten van scheepswrakken aangetroffen.

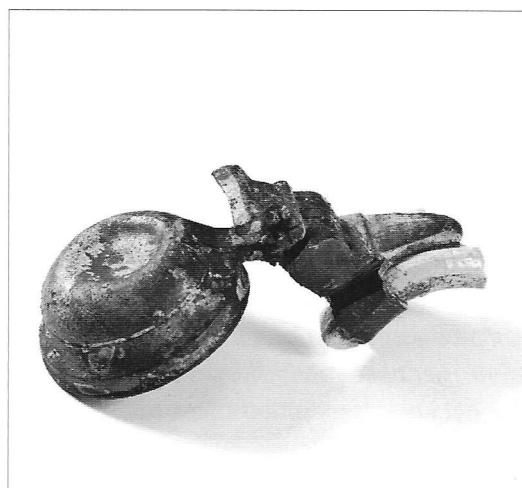
Een kleine bloemlezing van op de voormalige Rede van Texel onderzochte scheepswrakken kan duidelijk maken wat een geweldig rijke informatiebron deze vondstcomplexen kunnen zijn, mits goed bewaard en mits professioneel verder onderzocht. Het reeds aangestipte wrak Scheurrak SO1 is één van de twee wrakken in de geschiedenis van de Nederlandse onderwaterarcheologie die grotendeels zijn opge-

graven (wrak Aanloop Molengat was het andere). Deze opgraving vond plaats in de periode 1987-1996. Het was het wrak van een circa 30 m lang schip uit de late zestiende eeuw. Jaarringonderzoek heeft uitgewezen dat het omstreeks 1580/85 in de vaart moet zijn gekomen. De hele bodem van het schip, van voor- tot achterstevan en van kim tot kim lag circa twee meter diep in het zand. Daarnaast lag een vrijwel compleet omgeslagen stuurboord met resten van twee doorlopende dekken, een bakdek voor en een halfdek achter. Rondom verspreid lagen fragmenten van het stukgeslagen bakboord en ook details als het roer, de complete voorstevan en de aanzet van het galjoen zijn aangetroffen.

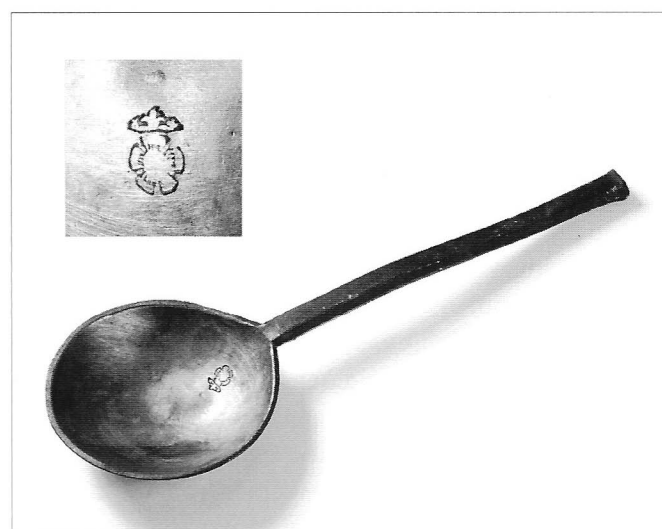
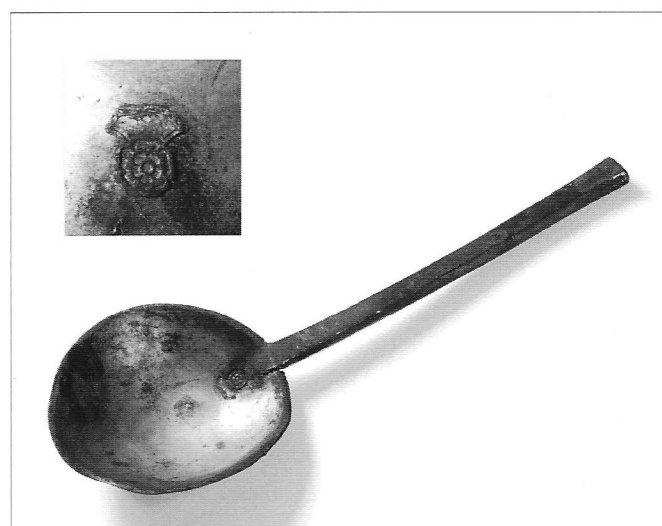
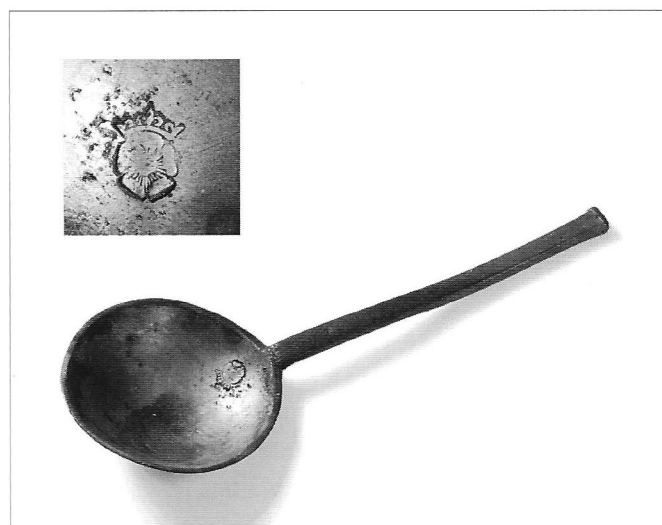

Afb. 8: Tinnen kommetje of schaaltje uit wrak Scheurrak SO1 (16d). Grootste diameter boven 100 mm; grootste diameter standring 58 mm; hoogte 36 mm. Met fraaie goudkleurige patina en aan de onderkant een gekroonde Tudor-roos.

Afb. 9 en 10: Tinnen deksel met scharnier, behorend bij een steengoed kruik, en een kleine tinnen schroefdop, behorend bij een kelderfles. Het zijn gewone gebruiksvoorwerpen, maar afkomstig uit een goed gedateerd, gesloten vondstcomplex (wrak Scheurrak SO1). Alleen daarom al zijn ze belangrijk voor een goede typonologie (16d).

Enkele delen scheepsconstructie zijn afgezaagd, boven water gebracht en daar verder onderzocht en gedocumenteerd. Daarbij kwamen ongekende details over bouwwijze en ontwerpmethodode naar voren. Het grootste deel van de scheepsconstructie ligt echter nog altijd beneden en de hoop is dat het ooit eens als geheel kan worden geborgen voor een compleet onderzoek. In potentie ligt hier informatie die van internationaal belang is voor het onderzoek naar ontwikkelingen in de Noordwest-Europese scheepsbouw. Ook zijn veel en bijzondere zaken teruggevonden van de uitrusting, lading en persoonlijke bezittingen (afb. 8 - 11).

Afb. 11: In het vermoedelijk op 23 december 1593¹ gezonken 'wrak Scheurrak SO1' zijn verschillende tinnen objecten aangetroffen van 'gewone' voorwerpen voor dagelijks gebruik. Onder andere werden bijna twintig tinnen lepels gevonden. Interessant zijn de kleine verschillen in vorm van de bak, de steel en het roos-merk, ofschoon alle met zekerheid afkomstig zijn uit dit laat-zestiende-eeuwse wrak (16d).

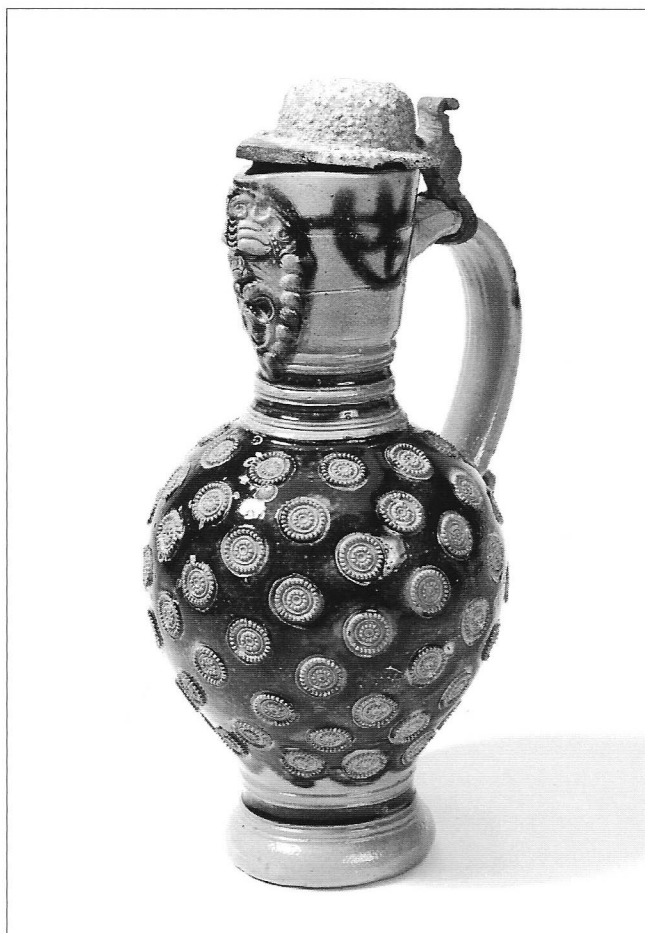
Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel

Stijlkenmerken van het vondstcomplex wezen op gebruik in de jaren 1580 en er zijn twee voorwerpen gevonden met een jaartal aan het eind van deze periode. Een trompet droeg als opschrift LISSANDRO MILANESE ME FECIT GENUA ANNO 1589 en een houten gereedschap van een kanonnier, een lontstok, droeg een zestienregelige tekst met jaartal 1590. De ondergang van het schip is daarom gedateerd op 1590 of kort daarna. Het vermoeden is dat dit één van de 44 schepen is die in kerstnacht 1593 zijn vergaan. Het schip was bij ondergang geladen met graan uit het Oostzeegebied (het huidige Duitsland of Polen). Wanneer we ons realiseren dat de Oostzee voor Nederlandse reders en handelaren vanaf de Middeleeuwen en zeker ook in de zestiende en zeventiende eeuw de nummer-één-bestemming is geweest en dat juist graan qua volume het meest vervoerde goed was, waarmee Nederlanders veel kapitaal hebben vergaard, dan moge duidelijk zijn dat we hier van doen hebben met een vindplaats die in hoge mate representatief is voor onze vaderlandse geschiedenis.⁵

In de periode 1998-2005 heeft het archeologisch duikteam zich bij Texel toegelegd op een gebiedsgericht onderzoek op het Burgzand, onderdeel van de oude rede. Daarbij is een oppervlak van circa 1500 x 1000 m volledig dekkend afgezocht en zijn op twaalf locaties wrakresten gevonden. Al deze vindplaatsen zijn onderzocht en 'gewaardeerd'. Per vindplaats werd daartoe bepaald welke delen van schip, uitrusting en lading bewaard waren gebleven en alles wat vrij op de zeebodem lag werd gedetailleerd in kaart gebracht en van jaar tot jaar gevolgd. In enkele gevallen is het onderzoek aangevuld door het graven van proefsleuven of het doen van een kleine noodopgraving, waar delen van een vindplaats in oprukkende stroom- of slijpgeulen dreigden te storten. Voor zover mogelijk werden per wrak functie en nationaliteit vastgesteld. Tenslotte werd de datering van bouw en ondergang bepaald aan de hand van jaarringonderzoek van het scheepshout (dendrochronologie: datering en herkomstbepaling van

(scheeps-)hout aan de hand van de jaarringpatronen) en aan de hand van typologische kenmerken van de bijvondsten. Na een dergelijke 'waardering' was steeds nauwkeurig bekend wat het onderzoekspotentieel van het betreffende vondstcomplex was.⁶

Wrak Burgzand Noord 2 (BZN2) was een licht bewapende eendekker, een circa 28 m lang handelsschip geladen met halfproducten uit het Oostzeegebied. Er werden diverse soorten hout gevonden, zoals vurenhouten balken, korte eikenhouten planken en een grenen stam. Ook waren diverse metalen aan boord, zoals baren lood, vaten blik, latoenkoper, messingdraad en kopererts. Van dit wrak waren eerder door sportduikers twaalf kleine bronzen kanonlopen geborgen, waardoor het bekend stond als het 'Poolse kanonnenwrak'. Getuige de versieringen en opschriften waren het alle meer dan 100 jaar oude Poolse kanonnen en deze worden beschouwd als een partij schroot om te worden omgesmolten. Verder waren diverse partijen textiel met loden merkjes uit Duitsland en Denemarken aan boord. De bouwdatum van het schip is vastgesteld op 1662/65 en getuige kenmerken van een lading ongebruikte kleipijpen en Duits steengoed uit het Westerwald moet het omstreeks 1670-75 zijn vergaan (afb. 12 - 18).

Afb. 12: In wrak BZN2, vergaan omstreeks 1670-1675 (17c), waren tientallen van dit type Westerwaldkruiken aanwezig als lading, alle met tinnen scharnierdeksels.

Afb. 13 - 14: Tot de lading behoorde eveneens een groot aantal kelderflessen in zogenaamde 'kelders' (houten kistjes, verdeeld in zes vakken) met grote tinnen schroefdoppen (vergelijk met de kleine doppen in wrak Scheurrak SO1). Er zijn tenminste vijf verschillende varianten te onderscheiden met detailverschillen in precieze vorm en afwerking, zoals versiering met gedraaide ringen (17c).

Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel

Afb. 15: Ook in wrak BZN2 (17c) zijn meerdere tinnen lepels gevonden, waarvan hier drie als voorbeeld, alle met identieke gekroonde Tudor-roos als merk en initialen 'A' en 'I'. Aangenomen wordt dat het aantal lepels aan boord een aanduiding is voor de omvang van de bemanning.

Afb. 16: Wrak BZN2 (17c). Een tinnen drinkbeker of kelk. Hoogte 92 mm; diameter bovenrand 58 mm; diameter standvoet 47 mm. Geen merk zichtbaar.

Afb. 17: In wrak BZN2 (17c) zijn meerdere middelgrote tinnen borden of schalen gevonden met ingekerfde heraldische wapens. Dit exemplaar heeft een diameter van 315 mm. Het wapen vertoont in het wapenschild onder een toren en boven twee vogels met daartussen een halve maan. Op de rand staat als tinmerk een gekroonde ooievaar en de letters "C P G".

Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel

Afb. 18: Wrak BZN2 (17c). Ook zijn meerdere tinnen teljoren of eetborden gevonden. Deze vertoont vele snijsporen en naast tenminste drie productiemerken (3x een gekroonde Tudor-roos) ook een heel aantal ingekerfde, persoonlijke merktekens. Diameter 212 mm.

Op vindplaats BZN3 lag het nagenoeg complete wrak van een schip van 40-45 m lengte, met zware bewapening, waaronder twee bronzen kanonnen die respectievelijk in 1638 en 1639 waren gegoten voor de Admiraliteit van Amsterdam. Ook lag een grote gemetselde oven vrijgespoeld op de bodem. Onder de kleinere objecten bevond zich een cluster munten, waarbij een heel aantal was geslagen tussen 1630-1639 en in geen geval daarna. Vermoed wordt dat dit het wrak is van het VOC-retourschip *Rob*, die na deelname aan de zeeslag bij Duins (1639) was teruggekeerd naar de Rede van Texel en daar tijdens een storm op 5 januari 1640 was gezonken. Weliswaar lag ook dit wrak in stukken opgebroken, maar gezien de omvang en volledigheid wordt het onderzoekspotentieel als zeer hoog ingeschat.

Wrak BZN4 stond lokaal bekend als het 'watervaten-wrak', omdat men het interpreteerde als een lichter geladen met watervaten. Het bleek echter een groot handelsschip van ongeveer 35-37 m lang. Er lag een compleet vlak, deels bewaard tot aan de onderkant van het eerste dek. Het schip vervoerde als lading ongebrande koffiebonen en waarschijnlijk ook cacao. De koffie zat in tonnen van tropisch hout, met bijzondere constructiedetails als overdrukventielen en vele merktekens. Alle aanwezige lading duidde op een herkomst uit Suriname. Het wrak is daarmee de eerste Westindiëvaarder die we tot nog toe in Nederland hebben ontdekt. Het was gebouwd omstreeks 1745/50 en de ondergang wordt geplaatst in het derde kwart van de achttiende eeuw.

Constructiekenmerken van wrak BZN8 toonden dat het van buitenlandse origine was. In het ruim werd nauwelijks lading aangetroffen, maar in het gedeelte waar de sloopofficieren hun kwartieren hadden werden verschillende bijzondere persoonlijke bezittingen aangetroffen, waaronder diverse navigatie-instrumenten. Een hoogtepunt was de vondst van een 132 kg zware, fraai versierde bronzen⁷ klok met de tekst FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1658. Hemony was de Rembrandt onder de klokkengieters en is be-

roemd door zijn vele zuiver klinkende carillons en vanwege zijn bronzen beelden bovenop het Stadhuis op de Dam (Amsterdam). De bouw van dit schip is dendrochronologisch bepaald op omstreeks 1643/50 en voor de ondergang moet worden gedacht aan een tijdstip in of kort na 1658. De aanwezigheid van warme wollen kousen en wanten duidde op het koude jaargetijde en mogelijk was dit één van de ruim 100 schepen die zijn vergaan in de storm van 18 op 19 december 1660.

Ook wrak BZN 10 was zeer compleet bewaard gebleven met een lengte van circa 35-37 m. Er lag een compleet boord met twee doorlopende dekken en een bewapening van tenminste tien gietijzeren kanonnen met rolpaarden, plus de resten van een kombuis en kombuisgoed. Oostelijk daarnaast dagzoomden veel delen van een lading met aardewerken kruiken in rieten manden en gevuld met stoffen voor de textielindustrie, kisten dakleien, vaten met druivenresten en kisten met allerlei messing kleingoed. Hier is het complete onderwaterschip in de grond te verwachten. Westelijk naast het boord lagen allerlei resten van uitrusting en tuigage met zeer veel details in verband aanwezig. Dit schip is gebouwd in de tweede helft van de zeventiende eeuw en vergaan omstreeks 1700.

Hierboven is kort een aantal scheepsvondsten aangestipt, die per vindplaats als samenhangend complex te bestuderen zijn en daarbij vervolgens onderling en in de tijd vergeleken kunnen worden. Dat zijn uiterst uitgebreide onderwerpen, waar je mensenlevens mee kunt vullen. Een andere benadering is als studieonderwerp een in omvang beperkter thema te kiezen. Men kan er bijvoorbeeld voor kiezen alles te bestuderen wat te maken heeft met het maken en gebruiken van verlichting aan boord van schepen.⁸ Op deze manier is er een ruime keuze aan onderwerpen of materiaal categorieën aan boord van schepen waar uit gekozen kan worden: navigatiemiddelen, bewapening, keramiek, glas, flessen, kleipijpen, houten tonnen, allerlei grondstoffen, halfproducten, kook- en eetgerei, persoonlijke

Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel

Afb. 19: Als voorbeeld van een thematisch studie-object voor tinonderzoekers kan worden gewezen op het verschijnsel tinnen lepels aan boord. In deze bijdrage zagen we al tinnen lepels uit het laat zestiende-eeuwse wrak Scheurrak SO1, het derde kwart zeventiende-eeuwse wrak BZN2 en hier wordt een voorbeeld uit het tweede helft achttiende-eeuwse scheepswrak BHG2 getoond. Het heeft met slagletters ingeslagen initialen 'C D R' in de bak, maar is verder zonder tinmerk. Het wrak Brouwershavense Gat 2 (18B) is verder in dit artikel niet behandeld, maar had ook verschillende tinnen objecten aan boord, zoals vele scheepswrakken.

Afb. 20: Tussen de restanten van wrak BHG2 (18B) is bijvoorbeeld ook een aantal puntgave tinnen gespen gevonden, ook weer zo'n onderwerp dat zich leent voor het volgen van ontwikkelingen door de tijd heen. Het feit dat ze worden gevonden in goed gedateerde scheepsvondstcomplexen is daarbij van grote waarde.

bezittingen, om slechts een paar voorbeelden te noemen van onderwerpen waarvoor brede belangstelling bestaat en het is allemaal terug te vinden aan boord van schepen. Een gezelschap tinverzamelaars zal zich uiteraard voornamelijk willen verdiepen in alles wat zoal aan boord van schepen gevonden wordt wat te maken heeft met het tin als grondstof, de handel in tin, de technieken van het vervaardigen van tinnen gebruiksvoorwerpen, de vele toepassingsmogelijkheden alsmede de gebruiksvormen - allerlei objecten - en de ontwikkelingen daarin, in verschillende regio's en door de tijd heen. Het gesloten karakter van scheepsvondstcomplexen biedt daarbij in het algemeen goede mogelijkheden de objecten nauwkeurig te dateren en te plaatsen in het geheel van de contemporaine materiële cultuur (afb. 19 - 20).

Terug nu naar het veldwerk. Al snel nadat was begonnen met de reeks waardestellende onderzoeken, becroop ons het gevoel dat dit een tamelijk zinloos werk was als daar niet op korte termijn een vervolg aan zou worden gegeven. We zagen namelijk dat hoogwaardig archeologisch materiaal letterlijk onder onze handen vrijspoelde en in hoog tempo verdween als gevolg van de eerder genoemde natuurlijke processen. Nader onderzoek leerde dat de dichting van de Afsluitdijk (1932) de waterhuishouding hier flink 'op zijn kop' had gezet en had geleid tot ingrijpende veranderingen in het patroon van stroomgeulen en zandbanken. Als gevolg hiervan was de bodem op het Burgzand vergeleken met 1930 vele meters verdiept en dit proces van ontzanding gaat nog altijd door. Dat biedt geen goed vooruitzicht voor de wrakken en dergelijke processen spelen zich op meer plaatsen in Nederland af. Op basis van deze inzichten heeft het archeologisch duikteam een methode voor fysieke bescherming weten te ontwikkelen, die zowel goedkoop is als bewezen(!) werkzaam, zelfs in een ontzandingssituatie als op het Burgzand. In het kort komt het erop neer dat lange stroken steigergaas over de wrakken worden uitgerold en ter plekke aan elkaar verbonden. De grenzen van de afdekking worden tot ruim

buiten de wrakresten gebracht. De werking van het gaas is als volgt: het belemmert de directe inwerking van de getijdenstroming op de bodem, waardoor de aanwezige beschermende sedimenten en de archeologische resten niet verder kunnen wegspoelen. Tegelijkertijd wordt door die stroming zand over het net aangevoerd, dat door de mazen heen zakt en er vervolgens onder wordt vastgehouden. Na het leggen en fixeren van de benodigde netten keren de duikers nog een aantal keren terug om 'netten te kloppen'. Dat wil zeggen dat de duikers al het zand dat op de netten is blijven liggen erdoorheen schudden als ware het een zeef. Dan pas, onder het gaas, is dat zand langdurig ingevangen en kan het schone gaas opnieuw zijn invangwerk doen. Op deze manier is het gelukt slijpgeulen bij wrakken opgevuld te krijgen en uit de bodem stekende scheepsresten geheel of gedeeltelijk onder een nieuwe sedimentlaag te krijgen.

De ervaring heeft geleerd dat de methode werkt. We hebben gezien dat het invangen van zand prima verloopt en dat deze vorm van afdekking ook in een ontzandingssituatie als op het Burgzand jarenlang zijn werk kan blijven doen. Dat laatste is ook overtuigend aangetoond met de multibeamsonar, die laat zien dat het verschil tussen wel en niet afgedekte vindplaatsen na verloop van enige jaren enorm is. Bij een op dit moment nog steeds voortgaande verdieping van de zeebodem steken de ingepakte wrakken inmiddels als een soort terpen boven hun omgeving uit, terwijl niet ingepakte wrakresten grotendeels zijn verdwenen. Er is één 'maar': voor een blijvend effectieve werking van deze bescherming is het zaak tenminste jaarlijks alle vindplaatsen te inspecteren om te zien of er beschadigingen zijn opgetreden, die dan onmiddellijk gerepareerd dienen te worden. Het is in de praktijk immers onvermijdelijk dat vindplaatsen, ook de afgedekte, periodiek geraakt worden door sleepnetvisserij. Daarbij kunnen scheuren ontstaan in het afdekgaas, die bij uitblijven van reparatie kunnen leiden tot verdere beschadigingen, zeker wanneer er bij herhaling overheen wordt gevist. Tot en met 2005 zorgde het archeologisch

Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel

duikteam van de rijksdienst in dit gebied structureel voor de jaarlijkse inspecties en reparaties op alle relevante posities, maar dat is als gevolg van veranderingen in het archeologisch bestel inmiddels verleden tijd. De laatste jaren konden alleen de wrakken BZN3 en 10 sporadisch worden geïnspecteerd door een team van de rijksdienst. Er is dringend weer een partij nodig die zich verantwoordelijk voelt en de bevoegdheid heeft om die te nemen. Al was het maar om tenminste die vijf wrakken (van 12) die na hun 'waardestelling' op het Burgzand daadwerkelijk fysiek zijn beschermd in goede conditie te kunnen behouden tot betere tijden. Dat is nog altijd slechts een fractie van de honderden schepen die op de Rede van Texel zijn vergaan.

1. Deze bijdrage is hoofdzakelijk gebaseerd op het boek Arent D. Vos, *Onderwaterarcheologie op de Rede van Texel. Waardestellende onderzoeken in de westelijke Waddenzee (Burgzand)*, Nederlandse Archeologische Rapporten 041 (Amersfoort 2012). (http://publicaties.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/vos_2012_nar_41_onderwaterarcheologie_op_de_rede_van_texel_2.pdf)
2. Vos, 2012, 47-55.
3. A.D.Vos, 'Ein Schiffswrack mit schwerer Ladung im Westen von Texel' in: *Das Logbuch 29e Jahrgang 1993 Heft 2*, 73-78. Arent Vos, 'Aanloop Molengat. Ein Schiffswrack mit schwerer Ladung westlich von Texel'. in: *DEGUWA, Deutsche Gesellschaft zur Förderung der Unterwasserarchäologie - Rundbrief 11 1996*, 22-27; Thijs Maarleveld en Alice Overmeer, met bijdragen van O. Brinkkemper, F. van Dijk, W.M. Gijsbers, E.M. Jacobs, C. Joosten, M. Terhorst, A.D. Vos, 'Aanloop Molengat - Maritime archaeology and intermediate trade during the Thirty Years' War' in: *JALC, Journal of Archaeology in the Low Countries* (2012; online op www.jalc.nl en www.jalc.be).
4. Meer over de geschiedenis van de professionele onderwaterarcheologie in Nederland in: Arent Vos, 'Duikteam NISA/ROB. Tien jaar professioneel archeologisch duiken in Nederland', in: *Tijdschrift voor Zeegechiedenis 2009-2*, 24-35.
5. Arent Vos, 'Hoe Maria Tesselschade aan haar opmerkelijke naam kwam' in: *Tesselschade. Een ramp met een Gouden randje* (Muiden 2013), 6-16. Verschenen als E-katern <http://www.muiderslot.nl/sites/default/files/e-katern-tesselschadeweb.pdf>
6. Omstreeks 2009 bleken in hetzelfde gebied nog eens drie 'nieuwe' scheepswrakken vrij te spoelen. Het valt niet uit te sluiten, dat er nog meer zullen volgen, daar in dit gebied een voortgaande ontzanding plaatsvindt.
7. Voor tinliefhebbers is een interessant gegeven dat tin (Sn) een belangrijk onderdeel is van de legering brons, naast koper (Cu). Voor het zogenaamde klokken'spijs' was overigens een andere hoeveelheid tin gewenst dan voor kanonnen'spijs'.
8. Wilma Gijsbers, Laura Koehler en Jaap Morel, 'Licht aan boord'. *Verlichtingsobjecten uit het Nationaal Scheepsarcheologisch Depot in Lelystad* (Amersfoort 2010).

Een Rococo dienblad met driemaster 1762

Gebroeders Jean-Pierre en Jacques van Damme

Afb. 1: Dienblad met driemaster

Een Rococo dienblad met driemaster 1762

Op dit uitzonderlijk mooi gegraveerd Rococo dienblad is het vooral de glorieuze driemaster die de aandacht trekt (afb. 1). Maar de vermelding van de naam van het schip Juffrouw Maria, van de Kapitein Jacob Koeman, van de bekende Amsterdamse reder Tamme BETH en van de datum 1762 maken deze geschenkschotel des te interessanter.

Het gaat om een driemast koopvaardij hoeker of galjoot, met volle zeilen en de wind van achter. De periode stemt overeen met het aangegeven jaartal. De hoeker is oorspronkelijk een vissersvaartuig. Vandaar de naam omdat het met hoekwant of beugviste, maar het werd ook in de koopvaardij gebruikt. Typisch was een hoeker 80 voet lang, 20 voet breed en met 11 voet holte. Koopvaardij hoekers werden in de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) gebruikt vanaf 1664 tot ten laatste in 1795. Spreken wij van 1762, dan zou dit schip kunnen gediend hebben onder de tweede West-Indische Compagnie (WIC), welke in 1792 werd opgeheven.

De details in de afbeelding zijn bijzonder uitvoerig en fijn weergegeven. Het boegbeeld is een geknielde leeuw, zoals gebruikelijk in die tijd voor Hollandse en al wat grotere zeegaande schepen. Daarachter is de

kraanbalk te zien met een geborgen (liggend op het boord) anker (afb. 2). Aan de achterstevan is een roer met helmstok te zien en bovenop het roer staat een grote roerkop, typisch Hollands (afb. 3). Zelfs de hengsels van het roer zijn te ontwaren. Voor het roer en op het dek staan een achttal bemanningsleden afgebeeld. Er zijn ook vier kanonnetjes te zien achteraan. Waarschijnlijk kleine gotelingen: vier- of zesponders.

Ook het tuig van dit schip is zeer gedetailleerd weergegeven. De grote mast is voorzien van een grote steng, een grote bovensteng en vlaggesteng. Tussen de bolle zeilen door is de mars en ezelshoofd hier en daar te zien. De wanten zijn duidelijk voorgesteld, de jufferblokken worden gesuggereerd. De boegspriet is echter minder duidelijk. Of er nog een gebroken steng op stond of reeds een rechte is niet te onderkennen.

De grootzeilgeien zijn ingehaald. Vele details zijn voorgesteld: zo zijn de boeleins en vooral hun spruiten opvallend. Zelfs de schenkels met brassen en de ratoppenants worden getoond. Boven de achterstevan wappert de Hollandse vlag. Of er op de witte baan een verwijzing naar een compagnie staat is niet te zien.

Afb. 2: Voorstevan

Afb. 3: Achterstevan

De masten zijn voorzien van wimpels, op de grote mast is dit een lange wimpel zoals gebruikelijk in die tijd.

Op internet vonden we heel wat schepen met de naam *Juffrouw Maria*. Zo is er een fluitschip (driemaster met platte bodem, brede buik en smal dek en ronde achtersteven; voorloper van de galjoot) dat in 1677/78 in Amsterdam werd gebouwd en voor de VOC op Batavia voer.

In 1700 verongelukte een schip *Juffrouw Maria* in Trondheim (na de ontdekking van Bereneiland) bij een mislukte poging om een noordelijke route naar China en Indië te vinden.

Het gaat ook niet over de *Juffrouw Maria* die op 7 augustus 1715 met als kapitein Jan Maas als smokkelschip van de beruchte *Lorrendraaiers* door de *Faam* van de West-Indische Compagnie werd veroverd, geconfisceerd en - omdat het niet meer zeewaardig werd bevonden - in de 'Slapersbaai' van Nederlands Elmina (Ghana; vroegere Goudkust) gesloopt. De Lorrendraaiers of Enterlopers waren Nederlandse, meestal Zeeuwse smokkelaars die het monopolie van de WIC op de handel met West Afrika door braken. Om dit octrooi te verdedigen werd door de WIC o.m. de kruiser *Faam* ingezet.

Onze *Juffrouw Maria* werd volgens een bericht in de maandelijkse Nederlandse Mercurius voor december 1781 p. 257 op 10 december 1781 geveild als *het hoekerschip Juffrouw Maria, gevoerd bij wijlen Kapitein Jacob Koeman en laatst gevoerd door Kapitein A. Luykas: is in 't jaer 1763 voor de eerste reis na zee gezeild. Is in 't jaer 1779 zwaar vertimmerd en een nieuwe grote mast ingezet. Gemonteerd met acht ijzeren gotelingen en andere ammonitie van oorlog.* Tussen de eerste zeereis en deze verkoop wordt het schip in december 1778 vermeld in de Engelse lijst van opgebrachte schepen met als kapitein Myndert Ekker. In *de Resolutiën van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland*; de Generaalen Index van de Jaren 1771 tot 1780 wordt op 4 mei 1779 een

missive vermeld van de Heer Ambassadeur Van Berckenroode over onder meer het schip de *Juffrouw Maria*. In de resolutiën van Holland deel 1 van 2 februari 1780 p.79 wordt een ander bericht van Van Berckenroode vermeld omtrent het schip de *Juffrouw Maria*, toebehorend aan de Kooplieden Van der Kun en Dubbeldemuts te Rotterdam, dat op reis van Rotterdam naar Ierland werd genomen door een Franse Kaper en naar Le Havre opgebracht. Blijkbaar gebeurde de kaping in 1779 en duurden de onderhandelingen met Frankrijk voor de vrijkoping tot 1780. In dat laatste jaar vinden we in de lijst van de Engelse *captured ships* onze *Juffrouw Maria* terug als Dutch merchant ship, master Focke Wytstes. Blijkbaar zou het schip kort na zijn vrijgave voor een tweede maal gekeapt zijn.

Na de veiling in 1781 vonden wij een verwijzing naar een schip *Juffrouw Maria* dat in 1788 strandde in de baai van Formosa en er eindigde als wrak: In E.C. Godée Molsbergen, *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd. Deel IV. Tochten in het Kafferland 1776-1805*. Martinus Nijhoff, Den Haag 1932. *Op de 24ste Augustus 1788 strandde een van Ceylon komend Compagnieschip, de Juffrouw Maria, in Baai Formosa, nu Plettenbergsbaai (Zuid-Afrika) geheten. Het schip de Meermin, van de Kaap, op weg naar Batavia, praaide het, vernam dat scheurbuik de bemanning teisterde en de schipper met vier man de enige waren die gaan en staan konden. Het volk van de Meermin bracht het schip voor anker in Plettenbergsbaai. Een storm stak op, het schip geraakte op het strand en werd een wrak. Doden vielen niet te betreuen.*

Wat niet helemaal klopt is de datum 1762 naast Cap.t Jacob Koeman en de datum van de eerste zeereis (1763) bij de verkoop van het schip opgegeven. Wellicht werd hij in 1762 aangesteld en voer men pas in 1763 naar zee. Een zeer gelukkige vaart heeft ons schip wel niet gekend, met twee kapingen en een treurig einde in de Plettenbergsbaai.

Een Rococo dienblad met driemaster 1762

De volledige tekst op het dienblad luidt:

DE HEER TAMME BETH ISBRANDSZ BOEKHOUDER
VANT SCHIP DE IUFFROUW MARIA

CAPT IACOB KOEMAN
1762

En wie was Tamme BETH Isbrandsz (de zoon van Isbrand Beth?) Deze zeer belangrijke reder en scheepsbevrachter werd op 27 april 1732 in Amsterdam gedoopt en overleed in 1796. In 1763 bouwde hij een statige woning aan de Singel 36, genaamd *Zeevrugt*, teken van zijn belangrijke welstand. Hij was gehuwd met Susanna Van Sante, dochter van een mastenmaker. In 1777 en 1788 diende hij herhaaldelijk klachten in bij de Staten van Holland over het opbrengen van zijn schepen door Britse kapers en de Britse Marine.

Onze schotel kan dus beschouwd worden als een cadeau van deze rijke reder aan Kapitein Jacob Koeman bij diens aanmonstering.

De titel Boekhouder moet hier niet gezien worden in de betekenis die wij er nu aan geven maar in de zin van diegene die de scheepsboeken met de vrachten bijhoudt met onder meer wie goederen meegeeft en voor wie ze bestemd zijn. Het gaat dus om de reder of scheepsbevrachter.

Het dienblad (32 x 32 cm) is achthoekig met vier rechte en vier accoladevormige geornamenteerde en geprofileerde randen en stond origineel op vier accoladevormige pootjes die wellicht werden verwijderd om bij het graveren een plat vlak te hebben om zeker niet te perforeren.

Deze Rococo schotels zijn bekend in Antwerpen (Jacobus Cockelet), Rotterdam (Hendrick Kock) en Amsterdam (Cornelis Croon?) (1), in Den Haag: Daniël ten Winkel?(2) en zelfs in Bergen, Noorwegen (3). Zij zijn zeldzaam (wij vonden er vijf in de boeken), gelijken zeer sterk op elkaar en verschillen vooral in de details van de ornamenten. Men vindt ze in vierkante (4x) en rechthoekige vorm en ze staan meestal op lintvormige pootjes.

Gegraveerd (2x) zijn ze helemaal uitzonderlijk. Bij de vier schotels uit de Nederlanden waarvan een

merk vermeld is, gaat het driemaal om een gekroonde X met daaronder een viermerk (de drie Noord-Hollandse). Ook onze gegraveerde schotel vertoont dergelijk viermerk: het eerste schild is niet leesbaar; het tweede toont vermoedelijk een naar links gericht

dier; op de derde plaats staat een duidelijke naar links vliegende engel met naar rechts gerichte bazuin en het laatste vakje bevat een naar links gericht pluimdier (afb. 4).

Aangezien de schenker in Amsterdam werkzaam was kan wel verwacht worden dat de schotel daar werd gekocht en wellicht ook vervaardigd.

De legering is vrij zwaar wat niet verwonderlijk is voor een dienblad dat niet voor maaltijden was bestemd. Het heeft een mooie oude, donkere patina. Wel zijn er diffuse tinpest haardjes te zien die gelukkig aan de voorzijde weinig hinder veroorzaken, op een kleine perforatie onder de datum na. De schotel werd gevonden op een markt te Nîmes en in Brugge aangeboden.

De gravering is bijzonder merkwaardig en in deze kwaliteit zeer uitzonderlijk. Zij is ook helemaal niet verpoetst. Ze vult het ganse plat met een impressionante driemaster met volle zeilen en tot in de kleine details scherp uitgewerkt maar is nergens perforerend. De graveur was een goed kenner van deze vaartuigen of minstens een nauwlettend observator. Hij was een groot meester in zijn vak die voor een zeer belangrijke klant een top stuk van vakmanschap heeft willen afleveren.

LITERATUUR

1. Keur van Tin uit de Havensteden Amsterdam, Antwerpen en Rotterdam. Drukkerij Mercurius Antwerpen. 1979 p. 165,230,292.
2. Kunstmuseum Düsseldorf. Zinn. Ausgabe Kunstmuseum Düsseldorf, Wolfgang Schepers 1981, p. 56 N° 73
3. Ph. Boucaud; Cl. Frégnac: Les Etains. Office du Livre, Fribourg (Suisse) 1978, p.173 N° 244

Jean-Pierre Van Damme (Tin verzamelaar)
Jacques Van Damme (Modelbouwer aan de School voor Scheepsmodelbouw VZW te Baasrode)

Een tinnen ampul in het Haags Gemeentemuseum

H.B. van Wijk

In *de Tinkoerier* van december 2012¹ haal ik een artikel van M.G.A. de Man aan². Deze Meijuffrouw Marie de Man blijkt eigenaresse te zijn geweest van de vroege ampul die zich in het Haags Gemeentemuseum bevindt. De oudst bekende vermelding in de tinliteratuur tot nu toe was de beschrijving in de catalogus van de in 1925 gehouden tentoonstelling van tinnen objecten in dat museum. Vervolgens werd de ampul beschreven en afgebeeld in het in WO II verschenen boek van J.G.N. Renaud, *Oude Ambachtskunst* en getoond op de tentoonstelling in Delft in 1950³. H.C. Gallois schreef de inleiding bij de catalogus van 1925⁴. Hij was tot zijn overlijden in 1938 aan het museum verbonden als conservator en blijkens zijn correspondentie verzamelaar van tin. Gallois correspondeerde over tin o.a. met Karel Azijnman, directeur van het Noordbrabants Museum, met R.M. Vetter, medeauteur met H.H. Cotterell en A. Riff van *National Types of Old Pewter* en met De Man⁵.

In de catalogus van 1925 is Gallois uiterst zorgvuldig in zijn beschrijving, maar niet onweerspreekbaar⁶ en in de catalogus van het Gemeentemuseum van 1977 wordt van zijn tekst veel overgenomen: 'Eén van een oorspronkelijk stel van twee, bestemd voor water en wijn.' 'In de kerkschat van Monza bevinden zich platte tinnen flesjes (zesde eeuw) versierd met voorstellingen in reliëf, waarin olie, die gebruikt werd in de lampen bij het H. Graf te Jeruzalem' en die door pelgrims mee teruggebracht werden; 'deze flesjes werden van oudsher ampullen genoemd, het woord blijkt dus niet alleen voor miskannetjes gebruikt. In de negende eeuw wordt in een klooster op het eiland in de Staffelsee in Beieren een *ampulla stagna*, een tinnen ampul, vermeld. In de vroegere Middeleeuwen werd tin veel gebruikt in de kerkelijke eredienst, het is dus mogelijk dat dit kannetje inderdaad misampul is geweest, zoals het onze dat zeer waarschijnlijk was'⁷.

Afb. 1: Vroege ampul

Een tinnen ampul in het Haags Gemeentemuseum

Afb. 2: Ampul bovenaanzicht

Deze *ampulla stagna* wordt al vermeld in de Inleiding bij de catalogus van 1925 (blz. 10), in zijn geval met bronvermelding. Ook grotere kannen werden zo aangeduid, aldus Gallois, 'maar er is dus altijd een heel kleine kans' dat het in casu om een misampulletje gaat en wat de vervaardiging betreft: 'zeer waarschijnlijk in een klooster, door een monnik gelijk Theophilus, die omstreeks 1100 zijn beroemde verhandeling over de verschillende kunsten schreef en daarin ook verhaalt hoe een tinnen 'ampulla' gemaakt moet worden, volgens het verloren-was-procédé.'

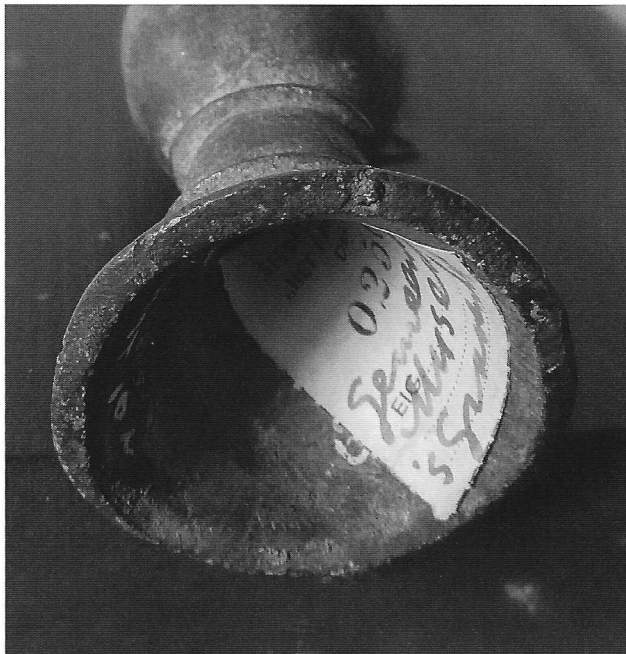
B. Dubbe spreekt in *Tin en Tinnegieters*⁸ van een misampul, gevonden op het Domburgse strand. In de tekst (1e druk p. 95) wordt de ampul het oudste stuk middeleeuws tin genoemd, gebruikt voor het bewaren van geheiligde olie; 'Op grond van de vroeg-balustervormige buik... die aan prae-romaanse vormen doet denken, zou de tijd van vervaardiging misschien om het jaar 1000 gesteld kunnen worden'.⁹ Niet uitgesloten dat het bijvoorbeeld in Engeland gegoten is.' In Engeland werd eerder tin

gegoten dan in de Nederlanden, wat niet wegneemt dat ook voor Engeland het jaar 1000 mij onwaarschijnlijk vroeg lijkt¹⁰. Maar ook andere herkomsten zijn natuurlijk denkbaar.

Als de ampul als pelgrimsampul in ons land is gekomen ligt als vroegste datering de periode van de Kruistochten, twaalfde en dertiende eeuw, het meest voor de hand. Dat het eerder om een pelgrimsampul dan om een misampul gaat baseer ik op het ontbreken van een deksel (bij een misampul vereist) en op de aanwezigheid van twee gaatjes. Die hebben m.i. gediend voor een draagtouwtje en niet - zoals Gallois - noot 6 - aanneemt - voor een primitieve verbinding tussen deksel en kan.

In een brief van 13 september 1920 schrijft De Man aan Gallois dat zij haar hele leven lang voorwerpen had verzameld, afkomstig van het Domburgse strand. Een vitrine met deze voorwerpen was opgesteld in de voorloper van het Zeeuws museum in Middelburg. Gallois had deze vitrine gezien en aan De Man geschreven of daaruit iets te koop was, veronderstellende dat alle voorwerpen nog haar eigendom waren. Deze voorwerpen waren aanvankelijk door haar in bruikleen gegeven, maar later geschonken aan het *Zeeuwsch Genootschap*. Dit genootschap stelde op deze wijze de verzamelingen van haar leden ten toon en is nog steeds eigenaar van die voorwerpen die inmiddels door het Zeeuws museum worden beheerd. Ook in andere provincies kwamen deze genootschappen voor en waren en zijn een belangrijke bron voor de collecties van musea als het Rijksmuseum, het Noordbrabants Museum en het Fries museum.

Het 'kannetje', zoals zij de ampul aanduidde hield zij buiten de schenking omdat het haar 'interessant' voorkwam. Helemaal overtuigend vond ik deze motivering niet, zij schrijft immers in diezelfde brief: '... mijn hele leven lang [heb ik] getracht alles bijéén te krijgen, wat van het Domburgsche strand afkomstig is.'

Afb. 3: Ampul onderaanzicht

Zonder twijfel zal het gebrek aan besef van de historische waarde bij het bestuur van het genootschap, waarover zij in haar brief klaagt (waar hebben we dat meer gehoord?) hebben bijgedragen aan haar aanbod aan Gallois om het kannetje te kopen, en wel voor f. 50,00. Gallois had immers wel belangstelling getoond!

De Man was numismaat. Haar publicatie *Que sait-on de la plage de Dombourg* verscheen in 1899 in een oplage van 100 exemplaren (maar is gelukkig ook in het *Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde* opgenomen¹¹) en handelt voor een groot deel over muntvondsten. Maar ook fibulae en votiefstenen die de naam van de godin Nehalennia dragen komen aan bod, evenals de onderzoeken van een oude begraafplaats en de geschiedenis van het archeologisch onderzoek ter plaatse. Helaas geen enkele verwijzing naar de ampul die zij 21 jaar later voor vijftig gulden aan Gallois verkocht.

Als gezegd verbaasde het mij dat De Man de ampul buiten de schenking aan het Zeeuwsch Genootschap hield. Zij vond immers - zo schreef ze in haar brief

aan Gallois - '...dat slechts conclusie is te trekken uit een grote collectie voorwerpen van één plaats afkomstig..' en dus alles wat van het Domburgse strand kwam, bij elkaar moest blijven. Het zou mij niet verbazen als onzekerheid over de herkomst met deze inbreuk te maken had. Het feit dat het 'kannetje' in haar boek van 1899 niet voorkwam en de weinig overtuigende redengeving om het buiten de schenking te houden (zij vond het 'interessant') alsook dat zij in haar brief aan Gallois geen vindplaats vermeldt, sterker bij mij de indruk wekt die vermelding te omzeilen, doet mij vermoeden dat zij van die vindplaats niet zo zeker was.

En nu kon ik putten uit andere bron. In de overdruk uit *het Gedenkboek*¹² dat ik al voor mijn artikel over Reimerswaal gebruikte¹³, vond ik in haar artikel een voetnoot (p. 19, noot 2). Zij vermeldt daarin dat 'de bekende dorpsverzamelaar Zwemer te Oostkapel' 'een aardige collectie munten van het Domburgsche strand afkomstig [bezat], die hij, jammer genoeg, nu en dan aan vreemdelingen van de hand deed of tegen moderne munten verruilde. Zodoende is nogal wat verloren gegaan. Wat nog over was' aldus De Man, 'heb ik na Zwemer's dood van de weduwe kunnen overnemen.'

Wellicht - is mijn veronderstelling nu - was het 'kannetje' afkomstig uit de voorraad van de bekende dorpsverzamelaar Zwemer.

Mocht dit zo zijn dan hebben we als pedigree Zwemer - De Man - Gallois - Gemeentemuseum¹⁴, maar waar en wanneer de ampul dan is gevonden blijft onzekerder dan we gehoopt hadden, om over onduidelijkheid over datering en herkomst maar niet te spreken.

Een tinnen ampul in het Haags Gemeentemuseum

Beschrijving

Ampul lood/tin

Datering XII/XIII eeuw (?)

Verblijfplaats Gemeentemuseum 's-Gravenhage, depot

Inventarisnr's aan de binnenzijde van de holle voet:

0558851 (huidige nummer in witte verf)

OMT 68-41 (oude nummering in zwarte verf)

Gevonden op het strand van Domburg (?)

Herkomst?

Op de bovenrand een horizontaal uitstekend klein oortje, ter weerszijde waarvan in de bovenrand een klein gaatje

h 11,7 cm, holle voet tot de middelste ribbel 3,7 cm de onderste en de bovenste sierribbel op 2,4 resp.

7,9 cm van onderen: gewicht 175 g.

diam. boven 2,4 à 2,6 cm buitenzijde en 1,5 cm

binnenzijde dus wanddikte 0,5 cm (afb. 2)

diam. met uitstekend oog 3,2 cm

diam. voet buitenzijde 4,2 à 4,3 cm (afb. 3)

grootste diam. buik 3,4 cm

diam. ribbels, bovenste 2,8 cm, middelste 2,1 cm en

onderste 2,2 cm

Metingen samenstelling tin/loodgehalte 82,73

%/13,06 % en 85,03 %/12,75 %, gemiddeld 85 %/15%

Etiketten in holle voet: 'Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof' Delft 0250' (van de tentoonstelling in Delft in 1950) en 'Gemeente Museum 's-Gravenhage'.

Waterverplaatsing met afgesloten onder- en bovenzijde 70 cc, inhoud boven 26 en inhoud voet 12 cc, dus waterverplaatsing lichaam 32 cc

Gewicht 175 g., dus per cm³: 175: 32 = 5,5 g.

NB

Soortelijke massa van tin is 7,3 en van lood 11,3; bij verhouding 85/15 komt dit op 7,9.

Dit strookt in het geheel niet met uitkomst van 5,5.

Waarschijnlijk een meetfout die nog opgehelderd moet worden.

Noten

1. 'Bodemvondsten uit Reimerswaal in de literatuur', in: de Tinkoerier, dec. 2012, p. 70 - 72
2. Man M.G.A. de, 'Uit het verleden van het Munt- en Penningkabinet van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen', in: Gedenkboek, uitgegeven ter gelegenheid van het anderhalve-eeuwfeest, van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Middelburg 1919, overdruk 28 p.
3. Cat. Delft 1950, Tin door de eeuwen | tentoonstelling van oud tin, museum het Prinsenhof, nr. 192 (aldaar: 'miskannetje, vroege middeleeuwen')
4. Cat. Den Haag 1925, Oud tin in het Gemeentemuseum
5. Deze correspondentie trof ik aan in het archief van B. Dubbe. Daaronder bevindt zich een brief van Vetter van 27-II-1926. Hij schrijft (terzijde) aan Gallois dat hij de ampul vindt lijken op aardewerken kruiken, waarvan bijv. in Dordrecht een groot aantal is opgebaggerd. Vermoedelijk bedoelt hij Siegburg steengoed waarvan de proto-typen dateren vanaf de 13e eeuw en die ook niet zo'n geaccentueerde buik kennen als onze ampul. Op het fraaie tekeningetje dat hij er bij maakt ontbreekt dat accent dan ook.
6. Cat. Den Haag 1925, nr. 24: 'Klein kannetje. Door het smalle horizontale randje om de monding aan weerskanten van het bovineind van het oortje een gaatje: vermoedelijke aanwijzing? van een primitieve verbinding tusschen deksel en kan. Misampulletje? Zeer vroege vorm van nodus (= knoop, knobbel, verdikking, HBvW) en voet. Gevonden op het strand van Domburg. 9e - 12e eeuw.'
7. Cat. Den Haag 1977, Tin uit de lage landen | Pewter from the low countries, Haags Gemeentemuseum 1977. Het geciteerde tekstdeel uit de catalogus van 1977 bevat twee aanvullingen op de tekst van Gallois die allebei zeer stellig zijn maar - zacht gezegd - voor discussie vatbaar. De passage 'Eén van een oorspronkelijk stel van twee, bestemd voor water en wijn.' is daarvan de eerste, maar ook de slotpassage '... zoals het onze dat zeer waarschijnlijk was.' is een niet nadere gemotiveerde stellige uitspraak over de oorspronkelijke functie van de ampul die Gallois niet in de mond heeft genomen; hij gaat niet verder dan dit als mogelijkheid te opperen en dat lijkt me terecht.
8. Dubbe B., Tin en tinnegieters in Nederland, Zeist 1965, 2e druk Lochem 1978.
9. In de tweede druk, Lochem 1978, afb. 3: Misampul?, ca. 1000, overigens conform 1e druk.
10. Van Engeland is bekend dat er zeker vanaf ca. 1200 in Londen tin werd gegoten, ver voor de oprichting van het tinnegieters-gilde in 1348 (Journal Pewter Society, Autumn 2014, David Hall, p. 1 linkerkolom).
11. Man M.G.A. de, 'Que sait-on de la plage de Dombourg?', in: Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde, Amsterdam 7e Jaarg. 1899, p. 5 - 61, 85 - 116 en 153 - 173
12. zie noot 2
13. zie noot 1
14. Gallois overleed in 1938. Het Gemeentemuseum kocht de ampul in 1941, waarschijnlijk uit de nalatenschap van Gallois (vriendelijke mededeling mevrouw Dr. J. Pijzel-Domisse, conservator van het Gemeentemuseum).

H.B. van Wijk

Een publicatie in de *Deggendorfer Geschichtsblätter*, Heft 21/2000, handelt over bronzen *Leuchtermännchen*¹. Zo worden in het Duits kandelaars aangeduid die veelal zijn vormgegeven als mannetjes met gespreide armen, van wie de handen een bobèche en houder dragen waarop een kaars kan worden geplaatst. Naast mansfiguren komen ook dieren voor die op hun rug een kandelaar kunnen torsen. Het artikel maakt ook gewag van vervalsingen en uit de antiekhandel is bekend dat men met deze objecten bijzonder moet uitkijken.

Onlangs verscheen van Sparmann en Obst het boek *Bergmannsleuchter*². Deze kloeke uitgave handelt over dezelfde voorwerpen, maar nu vervaardigd in tin en wel in Saksen in de 17e tot en met de 21e eeuw. *Bergmannsleuchter* stellen een mijnbouwer voor, wat meer specifiek is dan *Leuchtermännchen* in het algemeen, bij wie vrijwel nooit een beroep is af te lezen. De Bergmannen hebben vaak een krijgshaftig uiterlijk, besnord en uitgerust met het gereedschap dat in de mijnbouw nodig is. De mijnbouw was in Saksen niet bepaald een randverschijnsel, in Keursaksen (als hoofdsteden worden zowel Dresden als Wittenberg genoemd) waren er tijden dat het aandeel van de mijnbouw in de begrotingsopbrengsten opliep tot 80 %, de economie was dus doordesemd van deze activiteit.

De auteurs hebben hun expertise gecombineerd en een formidabele collectie te boek gesteld. Zij representeren bekwaamheid in het ambacht, een hang naar volledigheid zowel wat de verzameling als de documentatie betreft en bespreken ruim 1.000 objecten. Hun inspanningen blijken bijvoorbeeld uit de vele contacten, opgesomd in de lijst van te bedanken personen en instellingen en uit een indrukwekkende literatuurlijst.

Maar het belangrijkste is natuurlijk de weerslag daarvan, behandeld naar periodes, stedelijke gilden en tinnegietergeslachten. Zo is er een bespreking van de familie Klemm die het vak uitoefende eerst in

Marienburg (bij Hannover) en later in Waldenburg (bij Zwickau), met acht (!) generaties gieters levend tussen 1643 en 1958. Een nog levende nazaat heeft de auteurs geholpen met documentatie over de verkoop van mallen door zijn grootvader - waarschijnlijk uit geldnood - en de terugkeer van die mallen na 90 jaar naar een museum in Waldenburg, in welke stad de laatste Klemm die mallen gebruikte. Het is logisch dat deze kostbare mallen gedurende lange periodes zijn gebruikt. Dat is natuurlijk geen probleem zolang iedere gieter maar zijn eigen merk aanbrengt en niet, zoals bij de bronzen soortgenoten voorkomt, terwille van het gewin tot vervalsing van de herkomst overging. Een boek van een degelijkheid waarop onze oosterburen het monopolie lijken te hebben.

Noten

1. Karl Schmotz, 'Spätgotische Leuchtermännchen - Bemerkungen zu einer vermeintlich bekannten Denkmälergruppe' in: *Deggendorfer Geschichtsblätter* | Veröffentlichungen des Geschichtsvereins für den Landkreis Deggendorf, Heft 21/2000, p. 97 - 145.
2. Bernd Sparmann & Fritz Jürgen Obst, *Bergmanns-Leuchter | Sächsisches Zinn in besonderer Form*, Husum 2015, 340 p. z/w illustraties, ISBN 978-3-86530-200-7, prijs incl. porti € 46,50.

Gildekandelaar, zgn. Bergmannsleuchter

Tekst en fotografie: J.F.H.H. Beekhuizen

Afb. 1 en 2: Voor- en achterzijde Bergmannsleuchter

Onlangs werd mij voor een taxatie een zeldzame Bergmannsleuchter aangeboden (afb. 1 en 2). Een paar dagen ervoor had ik juist het nieuwste boek op dit gebied binnengekregen: **B. Sparmann/F.J. Obst - *Bergmannsleuchter, Sächsisches Zinn in besonderer Form*, Dresden 2015. Henk van Wijk bespreekt in deze *Tinkoerier* deze uitgave.**

De *Bergmannsleuchter* staat op een achtkantige voet met platte bol en houdt een kaarsenhouder met vetvanger in de linkerhand. Als attributen heeft hij een houweel in de rechterhand en een tasje om zijn middel. Links op de hoed is een rozet in reliëf aange-

bracht en aan de voorzijde staan de gegraveerde eigenaarsinitialen AR (afb. 3 en 4).

De houding met de gekruiste benen van de Bergmann komt overeen met exemplaren van tinnegieters uit Marienberg¹. Ook de kleding, houweel, tasje om het middel en de rozet op de hoed komen voor op kandelaars van o.a. Johann Gottfried Klemm (1714 - 1777, werkzaam als enige tinnegieter in Marienberg van 1760 tot 1777), zoon van tinnegieter Johann Andreas Klemm (1676 - 1728)². De haren en de vormgeving van de hoed tonen ook grote overeenkomst.

De familie Klemm kende vele tinnegieters:

- Carl Gottfried Klemm, vermeld in 1763
- Christoph Hieronimus Klemm, nam de werkplaats van zijn vader over
- Christian Friedrich Klemm, meester 1786 in Schellenberg³.

In *Bergmannsleuchter, Sächsisches Zinn in besonderer Form* is geen gildekandelaar te vinden op een achtkantige basis. Na grondige studie blijkt dat deze voet zeker origineel is.

Opvallend is dat de afmeting van het figuur van deze Bergmann exact hetzelfde is als die in het eerder genoemde boek, namelijk 17,5 cm⁴.

Op grond van de vormgeving kunnen we concluderen dat deze Bergmannsleuchter een product is van de familie Klemm.

Gegevens:

Niet gemerkt.

Periode: 2e helft 18e eeuw

Hoogte totaal: 24,8 cm

Hoogte Bergmann: 17,5 cm.

Doorsnede voet: 11,6 cm

Gewicht: 868 g

Herkomst:

Particuliere collectie, Nederland.

Noten

1. B. Sparmann/F.J. Obst - Bergmannsleuchter, Sächsisches Zinn in besonderer Form, Dresden 2015, blz. 101 en 104
2. Idem, blz. 100
3. Idem, blz. 103
4. Idem, blz. 101

*Afb. 3 en 4: Rozet in reliëf en
gegraveerde eigenaarsinitialen AR*

Bijzonder Maastrichts merk

J.F.H.H. Beekhuizen

Tijdens mijn werkzaamheden - het beschrijven van de tincollectie in het depot van het Nederlands Openlucht Museum (NOM) in samenwerking met conservator Hans Piens - stuitte ik op een tinnen kan (afb. 1) met een bijzonder en niet eerder gepubliceerd Maastrichts merk.

Het stelt een bisschopsstaf voor met daaromheen een slang, het jaartal 1721 en de gietersinitialen HH (afb. 2). Helaas kennen wij geen Maastrichtse gieter met deze initialen.

De inventariskaart vermeldt:

No: NOM 7649-48

Tinnen maatkan met haakvormige duimrust en tweekakig scharnier. In de binnenzijde van de hals zit een maatpegel. De kan draagt twee Maastrichtse ijkmerken. Het deksel is vernieuwd. Tinnen kan met

klapdeksel, ronde voet, midden verwijde buik, met oor, op het oor ingeslagen een vijfster en een sleutel, onder de bodem gemerkt HSH en HSH.

Naar mijn mening moet HSH eerder gelezen worden als HH. De zogenaamde S is een slang die zich om de bisschopsstaf krult. De vijfpuntige ster en de sleutel zijn de bekende ijkmerken uit Maastricht (afb. 3). De plaats van de maatpegel, links van het handvat, is ook kenmerkend voor Maastricht. Bijna altijd is bij de Nederlandse maatkannen de pegel rechts van het handvat te vinden. Van de 34 afgebeelde maatkannen in: *Tinnen tapkannen* door J.F.H.H. Beekhuizen, Amsterdam 2013, hebben er 19 een maatpegel rechts van het handvat. De drie Maastrichtse maatkannen in die uitgave hebben alle drie de maatpegel links van het handvat.

Afb. 1

Afb. 2

Afb. 3

de Tinkoerier

activiteiten en tarieven 2015

DATA BIJEENKOMSTEN NEDERLANDSE TINVERENIGING

16 september Lelystad
november Nog niet bekend

DATA BIJEENKOMSTEN VLAAMSE TINVERENIGING

2016
6 maart Lokeren
16 oktober Lokeren

DATA BIJEENKOMSTEN GEWICHTEN EN MATEN VERZAMELAARS VERENIGING

20 september Nog niet bekend
10 oktober Najaarsveiling
19 december Vrijmarkt en expositie

TARIEVEN NEDERLANDSE TINVERENIGING

Contributie, incl. 2x de Tinkoerier	€ 60,00
Abonnement de Tinkoerier	€ 45,00 (excl. verzendkosten)
Losse nummers	€ 2,50 (excl. verzendkosten)
Advertentie in de Tinkoerier	€ 100,00 (hele pagina)
Losse gebruikte nummers	€ 10,00

COLOFON

Foto's omslag
Voorzijde: Onderwaterarcheologie
op de Rede van Texel, p. 14
Achterzijde: Een Rococo dienblad
met driemaster 1762, p. 31

Ontwerp en lay-out
Oranje boven, 's-Hertogenbosch

Drukwerk De Koning Repro, Ridderkerk

OPROEP

Als u oude Tinkoeriers wilt afstaan ontvangt de vereniging deze graag. Wij bieden ze voor € 10,00 ter verkoop aan. De opbrengst komt ten goede aan de verenigingskas. Door een schenking van een van onze leden kunnen wij thans een volledige set Tinkoeriers aanbieden. Prijs in overleg. Neem hiervoor contact op met Henk van Wijk (0180 - 617966).

